

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ПРАВОВЕДЕНИЕ

JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
JURISPRUDENCE

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 1 (38)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал "Вестник Ереванского университета. Правоведение" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала «Вестник Ереванского университета».

Three issues of "Journal of Yerevan University. Jurisprudence" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009.

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ **Գանիելյան Գևորգ** (հ.գ.դ., պրոֆ.)

Անտոնյան Յուրի (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Ավագյան Սուրեն** (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Գևորգյան Կարեն** (հ.գ.թ.), **Դյուրան Բեռնարդ** (Մոնպելյե, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Խարրիևա Տալիա** (Մոսկվա, հ.գ.դ., պրոֆ., ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս), **Կուրի Հելմուտ** (Ֆրայբուրգ, հ.գ.դ., պրոֆ.), **Հարությունյան Գագիկ** (հ.գ.դ., պրոֆ.), **Հովհաննիսյան Վահե** (հ.գ.դ., պրոֆ.), **Դազինյան Գագիկ** (հ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս), **Մարգարյան Աննա** (հ.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Даниелян Геворг** (д.юр.н., проф.)

Авакян Сурен (Москва, д.юр.н., проф.), **Антонян Юрий** (Москва, д.юр.н., проф.), **Арутюнян Гагик** (д.юр.н., проф.), **Геворкян Карен** (к.юр.н.), **Дюран Бернард** (Монпелье, д.юр.н., проф.), **Казинян Гагик** (д.юр.н., проф., академик НАН РА), **Кури Хельмут** (Фрайбург, д.юр.н., проф.), **Маргарян Анна** (д.юр.н., проф.), **Оганнисян Ваге** (д.юр.н., проф.), **Хабриева Талия** (Москва, д.юр.н., проф., академик РАН)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Danielyan Gevorg** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Antonyan Yuri (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Avagyan Suren** (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Duran Bernard** (Montpellier, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Gevorgyan Karen** (PhD in Legal Sciences), **Ghazinyan Gagik** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of NAS RA), **Harutyunyan Gagik** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Hovhannisyanyan Vahe** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Khabrieva Talia** (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of RAS), **Kury Helmut** (Freiburg, Sc. D. in Legal Sciences, Professor), **Margaryan Anna** (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԲԱՑԵՐԻ ԼՐԱՑՄԱՆ, ՎԵՐԱՑՄԱՆ
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԵՐԱՆՑ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ**

ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման գործընթացում հանդիպում են դեպքեր, երբ որոշակի հասարակական հարաբերություններ օրենսդրական կարգավորման չեն ենթարկվում, ինչը կարող է պայմանավորված լինել իրավական կամ իրավունքի բացերով: Հողվածում քննարկման առարկա է դարձել իրավական միջոցների լրիվ կամ մասնակի բացակայությունը, ինչը անհրաժեշտ է իրավական կարգավորման ոլորտում գտնվող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար:

Հողվածում ուշադրության է արժանացել իրավունքի բացերը «վերացնելու», «հաղթահարելու», «լրացնելու» տերմինների ավելի ճշգրիտ սահմանման և օգտագործման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես, պետք է ամբողջությամբ բացառել «բացը վերացնելու», «բացը լրացնելու» տերմինները նույնացնելու հնարավորությունը: Հեղինակի կարծիքով, այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապես բացերը վերացնելուն, այլ ուղղակիորեն դատաիրավական համակարգի ունեցած դերին այդ բացերը լրացնելու գործընթացում, պետք է օգտագործել «բացերը լրացնել» տերմինը: «Բացերը լրացնել» ասելով նկատի է առնվում իրավասու պետական մարմնի (դատարանի) կողմից վիճահարույց իրավահարաբերությունների վերաբերյալ հատուկ որոշման ընդունումը՝ օրենսդրության կամ իրավունքի բացը բացահայտելու պայմաններում: «Բացերի վերացում» հասկացությունը, որը ենթադրում է դրանց ամբողջական վերացում իրավունքի և օրենքի համակարգում, պետք է ճանաչվի որպես առավել համարժեք այն գործառնությունների համար, որոնք իրականացնում են իրավասու իրավաստեղծ մարմինները՝ օրենսդիր, գործադիր և այլն: Բացերի վերացումը կատարվում է լրացումների միջոցով: Բացի լրացումը իրավաստեղծ մարմինների լիազորությունն է և իրավունքի չբավականացնող նորմի մշակումը:

Ինչ վերաբերում է «բացերի հաղթահարում» տերմինին, ապա, հեղինակի կարծիքով, այն ունի իր կիրառման ոլորտը. սա իրավասու պետական մարմինների գործունեությունն է (գրանցման մարմիններ, գերատեսչական կոմիտեներ և այլն), որոնք ստիպված են լինում հաճախ իրենց գործունեության ընթացքում լուծել այն հարցը, թե ինչպես պետք է վարվել իրավական կարգավորման բացերի հայտնաբերման դեպքում:

Այսպիսով, իրավունքի միանշանակ իրավական բովանդակության բացերի «վերացման», «լրացման», «հաղթահարման» վերոնշյալ հասկացությունների համախումբը, ինչպես նաև դրանց որոշակիացումը հնարավորություն

կտա ավելի հստակ բացահայտելու օրենսդիր և իրավապահ մարմինների գործունեության բնույթը լրացման և իրավունքում դրանց բացթողումների վերացման գործընթացում:

***Բանալի բառեր** – իրավունքի բաց, իրավակիրառ պրակտիկա, օրենսդրություն, կարգավորման բացակայություն, իրավունքի անալոգիա, օրենքի անալոգիա, իրավաստեղծագործություն, դատարան, իրավունքի կատարելագործում*

Իրավական բացը իրավական կարգավորման ոլորտում գտնվող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար անհրաժեշտ իրավական միջոցների լրիվ կամ մասնակի բացակայությունն է¹: Օրենքներում և ենթաօրենսդրական ակտերում բացերի առկայության պատճառով առաջանում են իրավունքի էության որոշակիացման և կենսագործման խնդիրներ: Իրավունքում բացի լրացման հիմնական միջոցը պակասող նորմի հրապարակումն է, որի անհրաժեշտությունը կյանքն է թելադրում: Այն դեպքում, երբ իրավաստեղծ մարմինը չի հասցրել վերացնել բացը, օգտագործվում է իրավունքի կիրառման գույքորդության կարգը: Ջուգորդություն ասելով հասկացվում է որոշակի տաբեր երևույթների կամ առարկաների միջև նմանությունը: Իրավունքի գույքորդության կիրառումը չի նշանակում կոնկրետ գործերի կամայական լուծում:

Որոշումն այստեղ ընդունվում է օրինականության և արդարության սկզբունքներին համապատասխան: Իրավագիտության մեջ տարբերվում է գույքորդության երկու հիմնական տեսակ՝ օրենքի գույքորդություն և իրավունքի գույքորդություն: Շարադրվածի հիման վրա կարող ենք նշել, որ օրենքի գույքորդությունը կոնկրետ իավաբանական գործի լուծումն է այնպիսի իրավական նորմի հիման վրա, որը նախատեսված է ոչ թե տվյալ, այլ նման դեպքերի համար: Եթե իրավասու մարմինը գործը լուծում է առավել նման հասարակական հարաբերություններ կարգավորող նորմի կարգադրագրերին համապատասխան, ապա տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք օրենքի գույքորդության հետ: Իրավունքի գույքորդությունը իրավունքի ընդհանուր սկզբունքների և իմաստի հիման վրա կոնկրետ գործի վերաբերյալ որոշում ընդունելն է: Իրավունքի գույքորդությունը կիրառվում է, երբ բացի առկայության դեպքում հնարավոր չէ ընտրել իրավունքի համանման նորմ²: Հարկ է նշել, որ իրավունքի գույքորդությունն այլ է: Այս պարագայում իրավաբանական գործին ընթացք է տրվում (գործը կարգավորվում է) իրավունքի ընդհանուր սկզբունքների և իմաստի հիման վրա: Այդ եղանակը ընդունելի է միայն այն պարագայում, երբ կոնկրետ երևույթի կարգավորման համար բացակայում է իրավունքի համանման նորմը

¹ Տե՛ս Պետության և իրավունքի տեսություն, ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2014, էջ 518:

² Տե՛ս Վ. Ն. Խրոպանյուկ, Պետության և իրավունքի տեսություն, Եր., 1997, էջ 319:

իրավունքի այդ կամ համասեռ ճյուղում: Այս դեպքում գործողության մեջ են դրվում իրավունքի հիմնարար, սահմանադրական սկզբունքները (օրենքի առջև հավասարություն, արդարություն, ճշմարտության բացահայտում, մարդասիրություն և այլն):

Ներկայումս իրավունքի զուգորդության կիրառումը խիստ սահմանափակ է, քանզի օրենսդրությունը մշտապես կատարելագործվում է ու զարգանում: Իրավունքի զուգորդությունը քրեական իրավունքում և վարչական իրավունքում ընդհանրապես բացառվում է: Իրավունքի այս ճյուղերում օրենսդրությունը առաջնորդվում է այն սկզբունքով, որ քրեական ու վարչական օրենսգրքերով չնախատեսված արարքը չի կարելի դիտել որպես քրեական ու վարչական հանցագործություն³:

Իրավունքի բացերի տեսության վերաբերյալ վերլուծությունը բացահայտում է տերմինաբանական էական շփոթություն «վերացնել», «լրացնել», «հաղթահարել» հասկացությունների օգտագործման մեջ: Մասնավորապես, Վ. Ի. Ակիմովը նշում է, որ դատարաններն օժտված են իրավունքի բացերը լրացնելու անհրաժեշտ լիազորություններով: Ըստ այլ հեղինակների (Ա. Տ. Բոններ, Է. Շ. Կեմուլարիա, Վ. Վ. Լազարև, Ա. Ս. Պիգուլկին, Բ. Պ. Սպասով, Վ. Ն. Կարտաշով և այլք), միայն օրենքը կարող է իսկապես «լրացնել» գոյություն ունեցող իրավական բացը: Ինչպես ընդգծում է Վ. Վ. Լազարևը, ներպետական իրավական համակարգի շրջանակներում, որտեղ «դոկտրինը և օրենսդրությունը ճանաչում են միայն իշխանության և կառավարման իրավասու իրավաստեղծ մարմիններից բխող ակտերը որպես իրավունքի լիարժեք աղբյուրներ», միայն այդ մարմիններն են օգտվում բացերը լրացնելու իրավասությունից⁴: Բոլոր մյուս պետական մարմինները «ակտիվ մասնակցություն են ունենում բացերի բացահայտման գործում, սակայն լիազորված չեն դրանք վերացնելու իրավունքով»⁵: Հետևաբար, իրենց գործունեության ընթացքում նման մարմինները, ինչպես նշում է Վ. Վ. Լազարևը, կարող են միայն հաղթահարել բացը: Նմանատիպ տեսակետ ունի նաև Ա.Տ. Բոնները, ով կարծում է, որ դատարանների գործունեության առնչությամբ իրավունքի բացերի «լրացում» տերմինի օգտագործումը և նրանց կողմից վիճահարույց իրավիճակները անալոգիայով լուծելը ճիշտ չէ⁶: Շարադրվածի հաշվառմամբ կարող ենք նշել, որ «վերացում» տերմինի օգտագործումը, այլ ոչ թե բացը «լրացնելը» կամ «հաղթահարելը», թույլ է տալիս նրանց առավել համարժեք արտացոլել այն գործողությունների էությունը, որոնք կատարում են կանոնակարգող մարմինները: Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ օրենքում բա-

³ Տե՛ս **Ս. Խաչատրյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն, Հարցեր և պատասխաններ, Եր., 2012, էջ 130:

⁴ Տե՛ս **Лазарев В. В.** Пробелы в праве, Правоведение, 1969, № 3, էջ 131:

⁵ Նույն տեղում

⁶ Տե՛ս **Боннер А. Т.** Законность и справедливость в правоприменительной деятельности, М., Российское право, 1992, էջ 230:

ցեր «վերացնել» տերմինն առավելագույնս արտացոլում է հենց նորմաստեղծ մարմինների գործունեության էությունը, և այդ տերմինի կիրառումը բնութագրում է բացառապես նորմաստեղծ մարմինների գործունեությունը: Ինչ վերաբերում է դատարաններին, ապա այդ պետական մարմինները, մեր կարծիքով, հենց լրացնում են բացը: Մասնավորապես, ոչ ոք չի վիճարկում այն փաստը, որ միայն իրավաստեղծ մարմինը կարող է վերջնականապես վերացնել իրավունքի բացը, այլ ոչ թե իրավակիրառ մարմինը, մինչդեռ դատարանը միայն ժամանակավոր լրացնում է այն, և մեծ մասամբ, վերաբերում է միայն մեկ կոնկրետ վիճելի դեպքի: Այդ իսկ պատճառով իրավունքի բացը լրացնելու հիմնական մեթոդը՝ անալոգիան, բնութագրվում է որպես մեկանգամյա տեխնիկա, որը կարևոր է միայն այս գործի համար, որպես «պատճառահետևանքային լրացում»⁷: Դատարանը, օգտագործելով բացերը լրացնելու հայտնի մեխանիզմները (օրինակ՝ օրենքի կամ օրենքի կիրառումը իրավունքի անալոգիայով), որոշ դեպքերում կարող է լուծել միայն կոնկրետ իրավիճակ, բայց ոչ մի դեպքում նախադեպ չստեղծել նման որոշում կայացնելու այլ հանգամանքների նման գործով: Հարկ է ուշադրություն դարձնել իրավունքի բացերը «վերացնելու», «հաղթահարելու», «լրացնելու» տերմինների ավելի ճշգրիտ սահմանման և օգտագործման անհրաժեշտությանը: Մասնավորապես, պետք է ամբողջությամբ բացառել «բացը վերացնելու» և «բացը լրացնելու» տերմինները նույնացնելու հնարավորությունը: Մեր կարծիքով, այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապես բացերը վերացնելուն, այլ ուղղակիորեն դատաիրավական համակարգի դերին այդ բացերը լրացնելու գործընթացում, պետք է օգտագործել «բացերը լրացնել» տերմինը: «Բացերը լրացնել» ասելով նկատի է առնվում իրավասու պետական մարմնի (դատարանի) կողմից վիճահարույց իրավահարաբերությունների վերաբերյալ հատուկ որոշման ընդունումը՝ օրենսդրության կամ իրավունքի բացը բացահայտելու պայմաններում: «Բացերի վերացում» հասկացությունը, որը ենթադրում է դրանց ամբողջական վերացում իրավունքի և օրենքի համակարգում, պետք է ճանաչվի որպես առավել համարժեք այն գործառույթների համար, որոնք իրականացնում են իրավասու իրավաստեղծ մարմինները՝ օրենսդիր, գործադիր և այլն: Բացերի վերացումը կատարվում է լրացումների միջոցով, բացի լրացումը իրավաստեղծ մարմինների լիազորությունն է և նշանակում է իրավունքի չբավականացնող նորմի մշակում⁸: Ինչ վերաբերում է «բացերի հաղթահարում» տերմինին, ապա, մեր կարծիքով, այն ունի իր կիրառման ոլորտը. սա իրավասու պետական մարմինների գործունեությունն է (գրանցման մարմիններ, գերատեսչական կոմիտե-

⁷ Алексеев С. С. Теория права, М., Изд. БЕК, 1995, с. 263.

⁸ Տե՛ս Ա. Աղապյան, Պետության և իրավունքի տեսություն, Դասախոսություններ, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2011, էջ 318:

ներ և այլն), որոնք հաճախ իրենց գործունեության ընթացքում ստիպված են լինում լուծել այն հարցը, թե ինչպես պետք է վարվել իրավական կարգավորման բացեր հայտնաբերելու դեպքում:

Այսպիսով, իրավունքի միանշանակ իրավական բովանդակության բացերի «վերացման», «լրացման», «հաղթահարման» վերոնշյալ հասկացությունների համախումբը, ինչպես նաև դրանց որոշակիացումը, մեր կարծիքով, հնարավորություն կտա ավելի հստակ բացահայտելու օրենսդիր և իրավապահ մարմինների գործունեության բնույթը լրացման և իրավունքում դրանց բացթողումների վերացման գործընթացում: Մեր կարծիքով, եթե մենք խոսում ենք բացերը լրացնելու մասին, ապա նշված տեսակետը պետք է պաշտպանել իրավապահ մարմինների համակարգում, որոնք իրենց գործունեությամբ ստիպված են լուծել իրավունքի բացերը լրացնելու խնդիրը, որտեղ առաջատար տեղը պատկանում է դատարանին: Միևնույն ժամանակ, ի տարբերություն պետական և բոլոր այլ մարմինների, միայն դատարանը չի կարող իր գործունեության մեջ վկայակոչել վիճելի իրավահարաբերությունները լուծելու համար անհրաժեշտ իրավական նորմերի բացակայությունը: Կարելի է համաձայնել Ս. Ս. Ալեքսեևի հետ, ով արդարադատության մարմինների աշխատանքը բնութագրում է որպես իրենց գործունեության խորապես իրավական, սահմանադրական բնույթի վառ ցուցիչ օրենսդրության բացերը լրացնելու համար: Կան դատարանները, որոնք օրենքով լիազորված են օգտագործել հատուկ իրավական ինստիտուտներ (անալոգիայի ինստիտուտներ)՝ վերացնելու նորմատիվային դաշտի «բացը», լրացնելու բացը և դրանով իսկ լուծելու այս գործին վերաբերող իրավական խնդիրը⁹: Միևնույն ժամանակ, ինչպես նշում է Է. Շ. Կեմուլարիան, անդրադառնալով հետաքննության և նախաքննության մարմինների գործունեության իրավական հիմքին, ապա քրեական դատավարության օրենսդրության մեջ ի տարբերություն որոշ այլ ճյուղերի, չկան ենթաօրենսդրական ակտեր, որոնք կկարգավորեն քրեական գործին մասնակցող անձանց գործունեությունը: Հետևաբար, երբ քրեական դատավարության օրենսդրության մեջ որոշակի հարաբերություններ չեն ստանում իրենց իրավական ամրապնդումը նույնիսկ ընդհանուր ձևով, անհրաժեշտություն է առաջանում ընդունել նոր նորմ՝ պայմանավորված քրեական դատավարության բացը սեփական հայեցողությամբ հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ: Մեր կարծիքով, իրավիճակը հաղթահարելու համար, երբ իրավապահ մարմինները, բայց ոչ դատական մարմինները, ստիպված են հաղթահարել իրավունքի բացերը չնախատեսված օրենսդրությամբ, ոչ իրավական միջոցներով, այսինքն՝ բացառապես «իր վախով և ռիսկով», իրենց հայեցողությամբ, անհրաժեշտ է պաշտոնապես ընդունել, որ ա) բոլոր իրավապահ մարմինները, որոնք լիազորված են իրենց գործունեության

⁹ Ст' u Алексеев С. С., նշվ. աշխ., էջ 258:

մեջ լրացնել (կամ հաղթահարել) իրավունքի բացերը, կարող են բաժանվել երկու խմբի՝ դատական և ոչ դատական (մյուս բոլորը), ք) ոչ դատական իրավապահ մարմինները իրավասու են միայն հաղթահարել օրենսդրության բացերը, գ) ոչ դատական մարմինների կողմից բացերը հաղթահարելու պայմաններն ու եղանակները պահանջում են իրավունքի տեսության և համապատասխան իրավակարգավորման հատուկ ուսումնասիրություն: Օրենքներում և ենթաօրենսդրական ակտերում բացերի առկայության պատճառով առաջանում է իրավունքի էության որոշակիացան և կենսագործման խնդիր: Այդ խնդրի լուծման գլխավոր ձևը իրավաստեղծագործությունն է, այսինքն՝ իրավասու պետական մարմնի կողմից պակասող իրավական նորմի ընդունումը և գործողության մեջ դնելը: Իրավաստեղծագործության միջոցով բացը վերացվում է: Բայց իրավունքի տեսության մեջ մշակվել է այլ ձև՝ իրավաբանական անալոզիան: Իրավաբանական անալոզիան չի վերացնում բացը: Այն թույլ է տալիս միայն հաղթահարել իրավունքի բացը կոնկրետ գործը լուծելու դեպքում: Այսպիսով՝ իրավունքի բացի առկայության դեպքում իրավունքի իրացման խնդիրները լուծվում են բացերի լրացման այնպիսի ձևերով, ինչպիսիք են բացի վերացումը իրավաստեղծագործության միջոցով և բացի հաղթահարումը իրավաբանական անալոզիայի միջոցով, այսինքն՝ իրավունքն անալոզիայով կիրառելու միջոցով¹⁰:

Իրավունքի բացերի լրացման լավագույն ձևը իրավաստեղծագործության միջոցով այն վերացնելն է: Սակայն, իրավունքի կիրառմանը ներկայացվող պահանջներից մեկն էլ օպերատիվությունն է: Իրավաստեղծագործության ճանապարհով բացի վերացումը շատ դանդաղ գործընթաց է, որը նվազեցնում է իրավակիրառման արդյունավետությունը: Քանի դեռ իրավունքի բացը իրավաստեղծ մարմնի կողմից չի վերացված, իրավակիրառ գործունեության ընթացքում ժամանակավոր ծագում է դրա հաղթահարման անհրաժեշտությունը: Իրավունքի կիրառման օպերատիվությունն ու արդյունավետությունն ապահովելուն է ուղղված հենց իրավաբանական անալոզիայի միջոցով իրավունքի բացի հաղթահարման՝ օրենքներով նախատեսված հնարավորությունը: Ա. Վ. Դեմինը նշում է՝ օրենքի անալոզիայի կիրառման սկզբունքային հիմնավորում է այն գաղափարը, որ նույնական փաստացի իրավիճակները պետք է նաև նույն կերպ կարգավորվեն: Քանզի դրանով պահպանվում է օրենքի ու դատարանի առջև բոլորի և յուրաքանչյուրի հավասարության ընդհանուր իրավական սկզբունքը¹¹: Ա. Վ. Դեմինի այս տեսակետը պաշտպանում են նաև որոշ այլ իրավագետներ: Օրինակ՝ ամերիկյան իրավաբան-գիտնական Ս. Բուրտոնը նշում է, որ ա-

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Վ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 302:

¹¹ Տե՛ս **Демин А. В.** Нормы талогового права, Красноярск, 2010, էջ 373:

նալոգիայի փաստարկները «իրավունքի կողմից հավասար վերաբերմունքի պահանջներն են» և դիմում են «նման գործերը պետք է նման կերպ քննարկվեն» սկզբունքին¹²: Ըստ էության, ժամանակակից պետություններում իրավունքի կիրառումը անալոգիայով սահմանափակ է: Դա իսպառ բացակայում է քրեական գործերի լուծման մեջ: Քրեական օրենսդրությունը բխում է այն սկզբունքից, որ քրեական օրենքով չնախատեսված արարքը չի կարող հանցագործություն համարվել: Օրենսդրության մշտական կատարելագործմամբ և զարգացմամբ պայմանավորված՝ իրավունքի կիրառումը անալոգիայով հազվադեպ բացառություն է դառնում նույնիսկ իրավունքի տարբեր ճյուղերի համար, որտեղ դա թույլատրված է:

«Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 39-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ եթե օրենսդրության մեջ բացակայում է կոնկրետ հասարակական հարաբերությունը կարգավորող իրավական նորմը, սակայն օրենսդրությամբ սահմանված է համանման հարաբերությունները կարգավորող այլ իրավական նորմ, ապա այդպիսի հարաբերությունների նկատմամբ (եթե դա չի հակասում դրանց էությանը) կիրառվում են համանման հարաբերություններ կարգավորող իրավական նորմերը (օրենքի անալոգիա): Հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է հետևյալը՝ օրենսդրության մեջ կոնկրետ հասարակական հարաբերությունը կարգավորող իրավական նորմի բացակայության և օրենքի անալոգիայի կիրառման անհնարինության դեպքում այդպիսի հարաբերությունների նկատմամբ կիրառվում են իրավունքի տվյալ ճյուղի սկզբունքները կամ տվյալ իրավահարաբերության էությանը համապատասխան իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները (իրավունքի անալոգիա): Փաստորեն, այդ հոդվածի ձևակերպումից երևում է, որ անալոգիա թույլատրվում է միայն այն դեպքում, երբ դա նախատեսված է օրենքով: Սակայն նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ օրենքի կամ իրավունքի անալոգիա չի կարող կիրառվել, եթե դրանով սահմանափակվում են անձանց իրավունքները, ազատությունները, կամ նրանց համար նախատեսվում է նոր պարտականություն կամ պատասխանատվություն, կամ խստացվում են նրանց նկատմամբ կիրառվող պատասխանատվությունը, հարկադրանքի միջոցները կամ դրանց կիրառման կարգը, հարկերի, տուրքերի և այլ պարտադիր վճարների վճարման կարգը, անձանց գործունեության նկատմամբ հսկողություն ու վերահսկողություն իրականացնելու պայմանները և կարգը: Այսինքն, արգելվում է այն իրավական նորմերի կիրառումը, որոնք անձանց համար նախատեսում են նոր պարտականություններ կամ պատասխանատվություն: Մասնավորապես, հոդվածի 4-րդ մասում նշվում է, որ օ-

¹² St' u **Burton S. J.**, Comment on "Empty Ideas" Positivist Analyses of Equality and Rules// The Yale Law Journal. https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/16145/57_91YaleLJ1136_1981_1982_.pdf?sequence=2/, (մուտք՝ 05.12.2022 թ.):

րենքի անալոզիան և իրավունքի անալոզիան կարող են կիրառվել միայն, եթե սովյալ օրենքով չի արգելվում անալոզիայի կիրառումը: Անալոզիայի կիրառումը հիմնականում թույլատրվում է քաղաքացիաիրավական հարաբերություններում: Ընդ որում՝ քաղաքացիական օրենսգիրքը տարբերակում է օրենքի և իրավունքի անալոզիան: Մասնավորապես, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 9-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հարաբերություններն ուղղակիորեն կարգավորված չեն օրենքով կամ կողմերի համաձայնությամբ, և բացակայում է դրանց նկատմամբ կիրառելի գործարար շրջանառության սովորույթը նման հարաբերությունների նկատմամբ, եթե դա չի հակասում դրանց էությունը, կիրառվում են համանման հարաբերություններ կարգավորող քաղաքացիական օրենսդրության նորմերը (օրենքի անալոզիա): Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ օրենքի անալոզիայի կիրառման անհնարինության դեպքում կողմերի իրավունքները և պարտականությունները որոշվում են՝ ելնելով քաղաքացիական օրենսդրության սկզբունքներից (իրավունքի անալոզիա): 3-րդ հոդվածում նշվում է, որ քաղաքացիական իրավունքները սահմանափակող և պատասխանատվություն սահմանող նորմերի կիրառումն անալոզիայով չի թույլատրվում:

Վերոգրյալ դիտարկումների ընդհանրացման արդյունքում, ինչպես և նշում է Է. Ն. Տրուբեցկոյը, անալոզիան օգտագործելիս «տեղի կունենա նախկինում գործող իրավական նորմի տարածում այն դեպքերի վրա, որոնց մասին օրենքի տեքստում չի նշվում»: Այս մոտեցմամբ անալոզիայի էությունը որոշվում է մտավոր գործունեության բնույթով, որը պետք է իրականացվի օրենքում առկա բացը լրացնելու համար: Անալոզիայի տրամաբանական մեխանիզմը եզրակացություն է, ըստ որի՝ «ուսումնասիրվող առարկան կարող է ունենալ X-ի մեկ այլ նշան, քանի որ մեզ հայտնի այս առարկայի մյուս նշանները նման են մեկ այլ առարկայի նշաններին, որոնք, բացի այդ, ունեն X-ի նշան»: Եթե մեջբերվածը դիտարկենք իրավական դաշտում, ապա անալոզիան եզրակացություն է, որը թույլ է տալիս կիրառել հայտնի իրավական նորմը այնպիսի իրավահարաբերությունների նկատմամբ, որոնցում որևէ տարր բացակայում է կամ տարբերվում է սովյալ նորմում արտահայտված դրույթի համեմատ: Հետևաբար, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ հայտնաբերված նորմի կանոնը օգտագործվում է որպես իրավական հիմք գործի վերաբերյալ որոշում կայացնելիս՝ օրենքի անալոզիայի հիման վրա: Միննույն ժամանակ, պետք է համաձայնել այն հեղինակների հետ, ովքեր անալոզիան ընկալում են որպես, չնայած ոչ իդեալական, բայց անհրաժեշտ միջոց՝ «բացերը հաղթահարելու, չեզոքացնելու» համար, ինչը հաշվի է առնում հասարակական կյանքի նոր գործոնները, օրենքի դինամիզմը դրա կիրառման գործընթացում: Այսպիսով, ըստ Բոնների, իրավապահ մարմինների կողմից անալոզիայի օգտագործումը օրինականության և ար-

դարության սկզբունքների իրականացման միակ միջոցն է¹³:

Իրավական բացերը անալոգիայի միջոցով լրացնելու հնարավորությունների «դասական» օրինակ է դրա օգտագործումը քաղաքացիական, քաղաքացիական դատավարության և արբիտրաժային դատավարության օրենսդրության շրջանակներում: Բերենք մեկ օրինակ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում չկա դատավարական օրենքի անալոգիան արգելող կամ թույլատրող դրույթ¹⁴: Օրինակ՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում անալոգիայի թույլատրելիության մասին դրույթի բացակայությունը և օրենսդրական բացի առկայությունը չպետք է խոչընդոտեն պետության կողմից քրեական դատավարությունում մարդու իրավունքների իրականացման ապահովումը և միջազգային պարտավորությունների կատարումը: ՀՀ Սահմանադրության և միջազգային իրավունքի ուժով պետության պարտավորությունների կատարումը, եթե նույնիսկ առկա է օրենսդրական բաց: Իսկ ինչ վերաբերում է քրեական օրենսգրքին, արդեն նշվել է, որ քրեական օրենքն անալոգիայով կիրառելն արգելվում է: Էական առանձնահատկությամբ է առանձնանում սահմանադրական իրավունքում անալոգիայով բացերի վերացման եղանակի կիրառումը, քանի որ ընդհանուր կամ հիմնական չանձնավորված իրավահարաբերությունները, որոնցով հազեցած է Սահմանադրությունը, չեն ներթարկվում «վարկած դիսպոզիցիա» ավանդական նորմատիվ կառուցվածքին: Դիտարկվող իրավական ճյուղի նկատմամբ հնարավոր իրավունքի անալոգիան, ինչպես և դրա հիմքում ընկած օրենսդրության ընդհանուր սկզբունքները օժտված չեն այն մանրամասնությամբ, որը թույլ կտար համադրել մասնավոր իրադրությունը այս կամ այն նորմի կազմի հետ, տարանջատել համապատասխան հատկանիշները իրավաբանորեն էական և ոչ էական հատկանիշների¹⁵: Սահմանադրական դատարանը կայացրել է նաև որոշում օրենսդրական բացի լրացման վերաբերյալ: Իրավունքի բացը հաղթահարելու օրենսդիր մարմնի և սահմանադրական դատարանի իրավասությունները դիտարկելով իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի համատեքստում՝ սահմանադրական դատարանը հարկ է համարում արձանագրել, որ բոլոր դեպքերում, երբ իրավունքի բացը պայմանավորված է իրավակարգավորման ոլորտում գտնվող կոնկրետ հանգամանքների առնչությամբ նորմատիվ պատվիրանի բացակայությամբ, ապա նման բացի հաղթահարումն օրենսդիր մարմնի իրավասության շրջանակներում է: Սահմանադրական դատարանը գործի քննության շրջանակներում անդրադառնում է օրենքի այս կամ այն բացի սահմանադրականությանը, եթե վիճարկվող նորմի

¹³ Տե՛ս **Боннер А. Т.**, նշվ. աշխ., էջ 214:

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ քրեական դատավարություն, մաս 1, հեղ. խումբ: Գիտ. խմբ.՝ Ա. Ղամբարյան, Եր., 2016, էջ 53:

¹⁵ Տե՛ս **Власенко Н. А.**, Проблемы правовой неопределенности, Курс лекций., М., 2016, էջ 99-100:

բովանդակությամբ պայմանավորված՝ իրավական անորոշությունն իրավակիրառական պրակտիկայում հանգեցնում է տվյալ նորմի այնպիսի մեկնաբանության ու կիրառման, որը խախտում է կամ կարող է խախտել կոնկրետ սահմանադրական իրավունքը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ Սահմանադրական դատարանն արձանագրում է, որ Ազգային ժողովի խնդիրն է լրացնել նշված իրավունքի բացը՝ ապահովելով օրենքի իրացման գործուն կառուցակարգ, վարչական իրավախախտումների համար պաշտոնատար և այլ անձանց վարչական պատասխանատվության անխուսափելիության սկզբունքի գործադրման իրական երաշխիքներ¹⁶: Սահմանադրական դատարանի որոշման մեջ անդրադառնալով իրավունքի բացի հաղթահարման գործում սահմանադրական դատարանի և օրենսդիր մարմնի իրավասությունների հարաբերակցությանը, նշվել է. «Իրավունքի բացը հաղթահարելու հարցում օրենսդիր մարմնի և Սահմանադրական դատարանի իրավասությունները դիտարկելով իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի համատեքստում՝ Սահմանադրական դատարանը հարկ է համարում արձանագրել, որ բոլոր դեպքերում, երբ իրավունքի բացը պայմանավորված է իրավակարգավորման ոլորտում գտնվող կոնկրետ հանգամանքների առնչությամբ նորմատիվ պատվիրանի բացակայությամբ, ապա նման բացի հաղթահարումն օրենսդիր մարմնի իրավասության շրջանակներում է: Սահմանադրական դատարանը գործի քննության շրջանակներում անդրադառնում է օրենքի այս կամ այն բացի սահմանադրականությանը, եթե վիճարկվող նորմի բովանդակությամբ պայմանավորված իրավական անորոշությունն իրավակիրառական պրակտիկայում հանգեցնում է տվյալ նորմի այնպիսի մեկնաբանությանն ու կիրառմանը, որը խախտում է կամ կարող է խախտել կոնկրետ սահմանադրական իրավունք»: Ջարգացնելով իր վերոհիշյալ իրավական դիրքորոշումները՝ Սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ օրենսդրական բացը կարող է Սահմանադրական դատարանի քննության առարկա դառնալ միայն այն դեպքում, երբ օրենսդրության մեջ առկա չեն այդ բացը լրացնելու այլ իրավական երաշխիքներ, կամ օրենսդրության մեջ համապատասխան իրավական երաշխիքների առկայության պարագայում ձևավորված է հակասական իրավակիրառական պրակտիկա, կամ երբ առկա օրենսդրական բացը չի ապահովում այս կամ այն իրավունքի իրացման հնարավորությունը: Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրության արդյունքներով Սահմանադրական դատարանն արձանագրում է, որ կոնկրետ դեպքում օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում իրավակարգավորման ենթադրյալ բացի առկայությունը պայմանավորված չէ օրենքի նորմի անորոշությամբ, առկա է իրավակարգավորման հստակություն: Ընդ որում, վճռաբեկ դատարանն օրենսդրության միատեսակ կիրառությունն ապահո-

¹⁶ Տե՛ս Սահմանադրական դատարանի 2010 թ. փետրվարի 5-ի ՍԴՈ-864 որոշում:

վելու նպատակով քննության առարկա հարցի վերաբերյալ արտահայտվել է միասնական և ստորադաս դատարանների կողմից պարտադիր կատարման ենթակա իրավական դիրքորոշում¹⁷: Սահմանադրական դատարանը կայացրել է նաև մեկ այլ որոշում, որում արձանագրել է, որ Օրենսգրքի 35-րդ հոդվածում սպառիչ թվարկվում են մի շարք փաստական և իրավական հանգամանքներ, որոնց հաստատված առկայության հետ անհամատեղելի է կոնկրետ անձի նկատմամբ քրեական հետապնդման իրականացումը կամ քրեական գործի վարույթի շարունակությունը: 2008 թվականի ապրիլի 4-ի ՄԴՌ-747 որոշման մեջ անդրադառնալով օրենքի դրույթի կիրառման եզրույթին՝ Սահմանադրական դատարանը իրավական դիրքորոշում է արտահայտել առ այն, որ այդ եզրույթը չի նշանակում դատական ակտերում օրենքի դրույթի ցանկացած վկայակոչում: Օրենքի կիրառումը պետք է անձի համար առաջացնի իրավական հետևանքներ: Դա նշանակում է, որ օրենքի դրույթի ձևական չվկայակոչումը վերջնական դատական ակտում չի ենթադրում, որ այն դիմողի նկատմամբ չի կիրառվել, եթե այն նրա համար առաջացրել է իրավական հետևանքներ: Ընդ որում՝ օրենսդրական բացի դեպքում որևէ կոնկրետ վկայակոչում դատական ակտում անհրաժեշտ չէ, որպեսզի Սահմանադրական դատարանն անդրադառնա այս օրենսդրական բացի սահմանադրականության հարցին, քանի որ այլ կերպ օրենսդրի կողմից թույլ տրված օրենսդրական բացերը, որոնք կարող են խախտել կամ խախտում են անձի հիմնական իրավունքները և ազատությունները, Սահմանադրական դատարանի կողմից չեն կարող քննվել կամ հաղթահարվել, մինչդեռ Սահմանադրական դատարանն այդ առումով ձևավորել է տևական և հետևողական պրակտիկա՝ արտահայտելով կոնկրետ իրավական դիրքորոշումներ: Սույն գործով Սահմանադրական դատարանը փաստում է, որ Սահմանադրության մեկնաբանման եղանակով դատարանները փորձել են լրացնել քրեադատավարական օրենքի բացը, ընդ որում՝ մինչդատական քրեական վարույթի նկատմամբ դատական վերահսկողության շրջանակներում, ինչը վկայում է, որ նրանք ընդունել և կարևորել են անձեռնմխելիության կանխորոշիչ նշանակությունը մեղադրանքի, հետևապես նաև կալանքի իրավաչափության համար: Սահմանադրական դատարանն արձանագրում է, որ դատարանները սովորական օրենքում ամրագրված որևէ հիմք չեն ունեցել կիրառելու սահմանադրական անձեռնմխելիության քրեադատավարական հետևանքները, քանի որ Օրենսգրքն իրենց նման լիազորությամբ չի օժտել: Այսպիսով՝ գործառութային անձեռնմխելիությունը Սահմանադրության ուժով քրեական պատասխանատվությունը, հետևաբար և քրեադատավարական գործընթացը բացառող հանգամանք է, ուստի

¹⁷ Տե՛ս նաև Սահմանադրական դատարանի 2010 թ. սեպտեմբերի 14-ի ՄԴՌ-914 որոշում:

այն պետք է իր կոնկրետացումն ստանար նախևառաջ Օրենսգրքի վերաբերելի հոդվածում, որպեսզի իրավասու մարմինները ընթացակարգային հիմքեր ունենան կիրառելու այն քրեական դատավարության շրջանակներում: Սահմանադրական դատարանն իր բազմաթիվ որոշումներում անդրադարձել է օրենսդրական բացի հիմնահարցերին (մասնավորապես՝ ՄԴՈ-864, ՄԴՈ-914, ՄԴՈ-922, ՄԴՈ-1020, ՄԴՈ-1056, ՄԴՈ-1143): Վերահաստատելով և զարգացնելով օրենսդրական բացի վերաբերյալ իր իրավական դիրքորոշումները՝ Սահմանադրական դատարանը գտնում է.

«Օրենսդրական բացը Սահմանադրական դատարանի քննության առարկա կարող է դառնալ այն ժամանակ, երբ այն իրավակարգավորման թերությունն է, այլ ոչ թե իրավաստեղծ մարմնի, տվյալ դեպքում՝ օրենսդրի կամքը՝ ձեռնպահ մնալու որպես օրենսդրական բաց ընկալվող իրավական կարգավորումից,

ցանկացած թերի օրենսդրական կարգավորում չէ, որը որպես օրենսդրական բաց կարող է Սահմանադրական դատարանի քննության առարկա դառնալ, այլ միայն այդպիսի իրավակարգավորումները մեկնաբանելու և կիրառելու միջոցով,

օրենսդրական բացը պետք է հանգեցրած լինի հակասական իրավակիրառ պրակտիկայի, որը հնարավոր չէ հաղթահարել կամ որը փաստացի չի հաղթահարվել սովորական դատարանների կողմից,

օրենսդրական բաց առկա է այն պարագայում, երբ իրավակարգավորման լիարժեքություն ապահովող տարրի բացակայության կամ այդ տարրի թերի կանոնակարգման հետևանքով խաթարվում է օրենսդրության կարգավորված իրավահարաբերությունների ամբողջական և բնականոն իրագործումը,

այն դեպքում, երբ իրավունքի բացը պայմանավորված է իրավակարգավորման ոլորտում գտնվող կոնկրետ հանգամանքների առնչությամբ նորմատիվ պատվիրանի բացակայությամբ, ապա նման բացի հաղթահարումն օրենսդիր մարմնի իրավասության շրջանակներում է»:

Սահմանադրական դատարանը գործի քննության շրջանակներում անդրադառնում է օրենքի այս կամ այն բացի սահմանադրականությանը, եթե վիճարկվող նորմի բովանդակությամբ պայմանավորված՝ իրավական անորոշությունն իրավակիրառական պրակտիկայում հանգեցնում է տվյալ նորմի այնպիսի մեկնաբանությանն ու կիրառմանը, որը խախտում է կամ կարող է խախտել կոնկրետ սահմանադրական իրավունք¹⁸: Ընդհանրացնելով շարադրվածը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ իրավագիտության մեջ բացերը հաղթահարելու (վերացնելու) վերը թվարկված եղանակներից կա ևս մեկը. այն է՝ իրավունքի սուբսիդար կիրառումը:

«Սուբսիդար» բառը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է

¹⁸ Տե՛ս Սահմանադրական դատարանի 2019 թ. սեպտեմբերի 4-ի ՄԴՈ-1476 որում:

«օժանդակ», «պահեստային», «պաշարում պահվող»: Իրավունքի (դրա նորմերի) սուբսիդար կիրառման տակ սովորաբար հասկացվում է կոնկրետ գործի լուծումը իրավունքի այլ հարակից (սահմանակից) ճյուղի բովանդակությամբ և իմաստով մոտ նորմի (նորմերի) լրացուցիչ կիրառմամբ: Սակայն, իրավագետներն այդ եզրույթին հաճախ վերագրում են տարբեր իմաստներ, այն է՝ ա) իրավունքի որևէ ճյուղում իրավական բացը վերացնելու համար իրավակիրառ մարմնի կողմից մեկ այլ՝ հարակից իրավունքի ճյուղի նորմի կիրառում, բ) իրավունքի նորմի այնպիսի կիրառում, երբ որոշակի նորմեր կարգավորում են ոչ միայն իրավունքի այն ճյուղի հարաբերությունները, որոնց դրանք պատկանում են, այլ նաև ուղղակիորեն կարգավորում են հարակից իրավունքի ճյուղի հարաբերությունները, գ) նորմի սուբսիդար կիրառումը նույնն է, ինչ որ համանմանության կիրառումը, դ) դա օրենսդրական բացի պայմաններում միջճյուղային համանմանություն է, որի կիրառմամբ իրավունքի մեկ ճյուղի նորմը փոխադրվում է իրավունքի մեկ այլ ճյուղի չկարգավորված հարաբերությունների վրա: Մեր կարծիքով նորմերի սուբսիդար կիրառման և համանմանության նույնացումը ժխտվում է թեկուզև նրանով, որ օրենքի կամ իրավունքի համանմանության կիրառման դեպքում այն սահմանափակվում է իրավունքի նույն ճյուղի (ներճյուղային) նորմերի կամ իրավունքի ներճյուղային սկզբունքների կիրառմամբ, հետևաբար՝ այս դեպքում «սուբսիդար» եզրույթի կիրառումն անհրաժեշտ չէ: Մանավանդ որ իրավագետների դասական աշխատություններում մատնացույց չի արվում համանմանության կիրառման բացառապես ներճյուղային բնույթը: Բացի այդ, օրենսդիրը շատ հաճախ իրավունքի սուբսիդար կիրառում նախատեսում է ոչ թե միայն իրավունքի բացի դեպքում, այլ և իրավունքի նույն նորմերի գոյությունը իրավունքի տարբեր ճյուղերում չկրկնելու համար: Բացի նշվածներից, ըստ Դ. Թումանովի, չի կարելի խոսել նաև իրավունքի մեկ ճյուղի նորմերը իրավունքի մեկ այլ (սահմանակից) հարաբերությունների վրա փոխադրելու մասին, քանի որ սուբսիդար նորմերը գործում են անմիջականորեն և հարակից ճյուղի հարաբերությունները կարգավորում են անմիջականորեն:

Այսպիսով, պետք է ասել, որ իրավունքի սուբսիդար կիրառումը միասնականացնում է իրավական կարգավորումը, որովհետև կանխում է կարգավորման առարկայով և ձևավորման մեթոդով նման հարաբերությունները կարգավորող նորմերի կրկնությունը, այն բացառապես չի սահմանափակվում իրավական բացերի հաղթահարումով, քանի որ կարող է տեղի ունենալ նաև այն դեպքերում, երբ օրենսդրության մեջ բացեր չկան: Օրինակ՝ իրավունքի բոլոր ճյուղերում էլ ընդհանուր են «հայց», «վնաս», «բարոյական վնասի հատուցում», «պարտավորությունների բարեխիղճ կատարում» և այլ դրույթների բովանդակությունները, ուստի դրանք կարող են տեղ գտնել իրավունքի միայն մեկ (քա-

ղաքացիական) ճյուղում, և բոլոր ճյուղերում դրանք կրկնելու անհրաժեշտություն չկա: Նման դրույթների սուբսիդար կիրառումը կրում է մշտական բնույթ: Այն, որ իրավունքի սուբսիդար կիրառումը իրավունքի տեսության մեջ և իրավակիրառ պրակտիկայում համարվում է իրավական բացերի հաղթահարման ինքնուրույն ինստիտուտ, հաստատվում է նաև դրա կիրառման յուրահատուկ հանգամանքների, նախադրյալների և պայմանների առկայությամբ: Իրավունքում կարգավորված և չկարգավորված հարաբերություններն այնքան մոտ պետք է լինեն, որ ապահովեն հարակից ճյուղերի իրավական կարգավորման մեթոդների նմանությունը: Այլ խոսքով՝ սուբսիդար կիրառումը հնարավոր է, երբ ընդհանուր ձևակերպված իրավական կարգավորման մեթոդը չի հակասում այն նորմի իրավական կարգավորման մեթոդին, որը նախատեսված է այլ ճյուղի, ենթաճյուղի, ինստիտուտի նման հարաբերության կարգավորման համար:

Այսպիսով, իրավունքի նորմի սուբսիդար կիրառման համար անհրաժեշտ նախադրյալները հետևյալներն են՝

ա) կոնկրետ հարցեր լուծելիս հնարավոր է ոչ միայն հարակից իրավունքների, այլ նաև դրանց նման ինստիտուտների սուբսիդար կարգավորում, օրինակ՝ քրեորեն հետապնդելի արարք կատարելու և վնաս պատճառելու վերաբերյալ օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտը պարտադիր է նաև քաղաքացիական դատավարության կարգով գործ քննող դատարանի համար, որը կարող է սոսկ որոշել այդ վնասի չափը,

բ) սուբսիդար կիրառում թույլատրելի է, երբ օրենքով չկարգավորված դեպքում հարակից ճյուղում առկա է նման հարաբերություն նախատեսող նորմ, այսինքն՝ կիրառումը կատարվում է կոնկրետ գործով նորմի կամ նորմերի խմբի հիման վրա,

գ) իրավունքի համապատասխան ճյուղերի հիմքում ընկած են ընդհանուր սկզբունքներ և դրույթներ,

դ) իրավունքի նորմերի սուբսիդար կիրառում հնարավոր է միայն տվյալ նորմով նախատեսված հատկանիշների նույնության և լրիվ նմանության դեպքում¹⁹:

Իրավունքի սուբսիդար կիրառումը միջոց է հաղթահարելու այն բացը, որում կատարողական որոշումը կայացվում է իրավունքի մեկ այլ ճյուղի կանոնի հիման վրա: Սա օրենքի նույն անալոգիան է, սակայն օրենքը վերաբերում է մեկ այլ՝ հարակից ճյուղին: Դա հնարավոր է, օրինակ, քաղաքացիական և ընտանեկան իրավունքի նորմերի միջև: Հարակից իրավունքի ճյուղերում սուբսիդար կիրառումը թույլատրվում է որոշ պայմաններ պահպանելու դեպքում: Սուբսիդար կիրառ-

¹⁹ Տե՛ս **Գ. Տ. Պետրոսյան**, Բացերն իրավունքում և Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության մեջ (պատմատեսական-իրավական և գիտագործնական հետազոտություն), Եր., «Ոսկան Երևանցի», 2019, էջ 251:

ման համար, օրինակ, անհրաժեշտ է բացահայտել չկարգավորվող հարաբերություններում և դրանց միջնորդավորման եղանակներում առկա նմանությունը:

Այսպիսով, ամփոփելով իրավունքում բացերի լրացման և հաղթահարման հիմնական եղանակների մասին վերոշարադրվածը, նշենք, որ ՀՀ-ի իրավական կարգավորման համակարգում անալոգիայի կիրառումն էապես տարանջատված է՝ կախված իրավունքի հստակ ճյուղից, և անհրաժեշտ է ընդգծել դրա կիրառման հետևյալ դրվագները.

ա) իրավունքի այն ճյուղերի նկատմամբ, որտեղ գերիշխող է կարգավորման հրամայական մեթոդը (մասնավորապես՝ դատավարական իրավունքի ճյուղերը), և իրավունքն ինքնին կատարում է հիմնականում պաշտպանիչ գործառույթներ (ենթադրում է պատիժ սահմանված իրավական կարգադրությունների խախտման համար), անհրաժեշտ է ամբողջությամբ բացառել բացերը լրացնելու այնպիսի մեթոդը, ինչպիսին է օրենքի անալոգիան (քրեական իրավունք, վարչական իրավունք, հարկային իրավունք և այլն),

բ) իրավաբանական պատասխանատվության (պատժի) միջոցը սահմանելիս անթույլատրելի է ինչպես իրավունքի, այնպես էլ օրենքի անալոգիայի օգտագործումը,

գ) օրենքի այս ճյուղերում օրենքի անալոգիան կարող է օգտագործվել միայն ընթացակարգային նորմերի առնչությամբ (այսինքն՝ նրանք, որոնք կարգավորում են, օրինակ, սահմանված իրավունքների և պարտականությունների իրականացման կարգը), բայց ոչ նյութական (կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանող): Այս թեմայի վերաբերյալ համապատասխան ցուցումները պետք է մուտքագրվեն կողմավորված ակտերում, որոնք կարգավորում են իրավական հարաբերությունները օրենքի մի շարք ճյուղերում՝ վարչական, քրեական դատավարական,

դ) քրեական իրավունքի համակարգում անալոգիայի օգտագործումը պետք է ամբողջությամբ բացառվի:

Ամփոփելով, կարող ենք նշել, որ իրավունքի տեսության և իրավակիրառ պրակտիկայի վերջնական նպատակը իրավունքի բացերը բացահայտելը, դրանք լրացնելը կամ վերացնելն է. մենք առաջարկում ենք տալ իրավունքի բացերի հաղթահարման համընդհանուր (համապարփակ, հաղթահարման ձևերն ընդգրկող, բոլոր ձևերի վրա տարածվող) հետևյալ բնորոշումը. «Իրավունքի բացերի հաղթահարման եղանակները թույլ են տալիս իրավական համանմանության և իրավական այլ հնարքների գործադրմամբ ժամանակավորապես՝ մինչև նոր նորմատիվ-իրավական ակտի ընդունումը (իրավաստեղծագործությունը), կարգավորել իրավունքի նորմերով չկարգավորված հասարակական հարաբերությունները»:

АРМЕН АСАТРЯН – Понятие заполнения, устранения пробелов в праве и способы их преодоления. – В процессе правового регулирования общественных отношений встречаются случаи, когда определенные общественные отношения не подлежат законодательному регулированию, что может быть обусловлено пробелами в области права или правовыми пробелами.

В статье было уделено внимание необходимости более точного определения и использования терминов «устранение», «преодоление», «восполнение» пробелов в праве. В частности, следует полностью исключить возможность определения терминов «устранение разрыва», «восполнение разрыва». По мнению автора, в тех случаях, когда речь идет не о полном устранении пробелов, а непосредственно о роли судебно-правовой системы в заполнении этих пробелов, необходимо использовать термин «заполнить пробелы». Под «восполнением пробелов» понимается принятие компетентным государственным органом (судом) специального решения по спорным правоотношениям в условиях выявления пробела в законодательстве или праве. Понятие «устранение пробелов», подразумевающее их полное устранение в системе права и закона, должно быть признано наиболее адекватным для функций, выполняемых компетентными правотворческими органами - законодательными, исполнительными и т.д. Устранение пробелов производится с помощью добавок, дополнение к дополнению является полномочием правотворческих органов и является разработкой недостающей нормы права.

Что касается термина «преодоление пробелов», то, на наш взгляд, он имеет свою область применения: это деятельность компетентных государственных органов (регистрационных органов, ведомственных комитетов и т.д.), которые часто в своей деятельности вынуждены решать вопрос о том, как действовать в случае выявления пробелов в правовом регулировании.

Таким образом, совокупность вышеуказанных понятий - «устранение», «восполнение», «преодоление» пробелов в однозначном правовом содержании права, а также их конкретизация позволят более четко выявить характер деятельности законодательных и правоохранительных органов в процессе восполнения и устранения их пробелов в праве.

Ключевые слова: *пробел в праве, правоохранительная деятельность, законодательство, отсутствие регулирования, аналогия права, аналогия закона, правотворчество, суд, совершенствование права*

ARMEN ASATRYAN – The Concept of Filling, Eliminating Gaps in Law and Ways to Overcome Them. – In the process of legal regulation of public relations, there are cases when certain public relations are not subject to legislative regulation, which may be due to law or legal gaps.

The attention has been paid in the article on the need for a more precise definition and use of the terms "elimination", "overcoming", "filling" gaps in the law. In particular, the possibility of defining the terms "closing the gap", "filling the gap" should be completely excluded. According to the author, in those cases when it is not about the complete elimination of gaps, but directly about the role of the judicial and legal system in filling these gaps, the term "fill in the blanks" should be used. "Filling in the gaps" means the adoption by the competent state body (court) of a special decision on disputed legal relations in the context of identifying a gap in the legislation or law. The concept of "elimination of gaps", implying their complete elimination in the system of right and law, should be recognized as the most adequate for the functions performed by the competent law-making bodies - legislative, executive, etc. The gaps are eliminated with the help of the additives; the supplement to the supplement is the authority of law-making bodies and is the development of the missing rule of law.

As for the term "bridging gaps", in our opinion, it has its own scope, it is the activity of competent state bodies (registration authorities, departmental committees, etc.), which often have to decide in their activities how to act in case of gaps in legal regulation.

Thus, the combination of the above mentioned concepts of "elimination", "filling in", "overcoming" gaps in the unambiguous legal content of the law, as well as their concretization, will make it possible to more clearly identify the nature of the activities of legislative and law enforcement agencies in the process of filling and eliminating their gaps in law.

Key words: *gap in law, law enforcement activity, legislation, non-regulation, analogy of law, law enforcement, court, perfection of law*

**ԻՐԱՎԱՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ՄԿՋԲՈՒՆՔԻ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐՐԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ**

ՄԵՐԳԵՑ ՔՈՉԱՐՅԱՆ

Իրավական օրինականության համընդհանուր սկզբունքի համակարգում իրավաօրինականության կառուցվածքի բաղադրիչներ են՝ նպատակը, ենթանպատակներն ու ենթագործառույթները, յուրաքանչյուր ենթահամակարգի ներքին տարրերը (սկզբունքներ, պահանջներ), վերջիններիս իրացման կառուցակարգը (կամ երաշխիքները): Իրավական օրինականության նպատակն է իրավունքի կենսագործումը հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների վարքագծում: Իրավաօրինականության նպատակն է իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունների և պահանջների պոզիտիվացումը, որը վերածվում է իրավաստեղծ մարմիններին ներկայացվող պահանջի՝ պոզիտիվացնել միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունները և ընդունել միայն իրավական բնույթի նորմատիվ ակտեր: Դրան համապատասխան՝ իրավաօրինականության գործառույթն է պայմաններ ստեղծել հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթին, ազատության, արդարության և հումանիզմի գաղափարներին համապատասխանող օրենսդրության ձևավորման համար: Իրավաօրինականության իրացման երաշխիքները միջոցների, հնարքների ամբողջություն են, որոնք կոչված են ապահովելու իրավական բնույթ ունեցող նորմատիվ ակտերի ընդունումը և գործողության մեջ մտնելուց հետո անհրաժեշտ դեպքերում նաև գործողության կասեցումը, անվավեր հայտարարումը և վերացումը: Իրավաօրինականության սկզբունքն է իրավունքի գերակայությունը, որն իրավունքի կազմավորման և իրավաստեղծագործության փուլերում վերածվում է իրավաստեղծագործության բովանդակությանն ու ընթացակարգին ներկայացվող պահանջների երկու խմբի:

Բանալի բառեր – *իրավական օրինականություն, համակարգ, նպատակ, սկզբունք, երաշխիք, իրավունքի գերակայություն*

Իրավունքի տեսության մեջ օրինականության սկզբունքը ներքին կառուցվածքի առումով առանձնանում է բազմազանությամբ: Մույն հետազոտության տեսանկյունից նախ հարկավոր է ներկայացնել իրավական օրինականության սկզբունքի ներքին կառուցվածքի վերաբերյալ տեսաբանների հիմնական մոտեցումները, անդրադառնալ վերջինիս ներքին բաղադրիչներին և հիմնավորել դրա համակարգային հայեցակարգը:

Համակարգային կարելի է անվանել օրինականության տեսության այն տեսակետները, որոնցում օրինականությունը դիտարկում են որ-

պես համակարգային կազմավորում՝ իրեն բնորոշ բաղադրատարրերով: Իհարկե, համակարգային մեթոդի կիրառումն օրինականության հիմնախնդիրները հետազոտելիս նոր չէ: Օրինականության տեսության հիմնահարցերը հետազոտած տեսաբանների բոլոր մոտեցումներն ամփոփելիս կարելի է տարանջատել երկու սկզբունքային դիրքորոշումներ. առաջին՝ տեսաբաններ, որոնք օրինականությունը հատուկ դիտարկում են որպես համակարգային կազմավորում՝ առանձնացնելով դրա ներհամակարգային կապերը և բաղադրատարրերը, երկրորդ՝ տեսաբաններ, որոնց մոտեցումներն օրինականության նկատմամբ ավելի պարզ են, իսկ օրինականությունը հատուկ չի դիտարկվում որպես համակարգ: Սակայն այս հեղինակներն օրինականությունն ի վերջո վերածում են համալիր (ինչ-որ առումով նաև համակարգային) կազմավորման, քանի որ օրինականության հիմնախնդիրները ներկայացվում են հետևյալ սխեմայով՝ դրա էությունը, բովանդակությունը, սկզբունքները և երաշխիքները: Արդյունքում ստացվում է, որ օրինականությունը որպես իրավական երևույթ, այդ բաղադրատարրերի ամբողջությունն է:

Այսպես, օրինակ, Ա. Մ. Շաբուրովն օրինականությունը համարում է համալիր բնույթի երևույթ, որը հանդես է գալիս որպես բովանդակության, պահանջների, սկզբունքների, երաշխիքների համակցություն¹: Այդպիսի մոտեցում որդեգրել են բազմաթիվ այլ հեղինակներ:

Օրինականության ներքին կառուցվածքի մեկնաբանման վերը թվարկված ավանդական մոտեցումներից բացի՝ իրավաբանական գրականության մեջ կան նաև ոչ ավանդական, ինքնատիպ մոտեցումներ, որոնք շեղվում են ընդունված սխեմաներից և օրինականության ներքին կառույցը ներկայացնում բոլորովին այլ կառուցվածքային բաղադրատարրերի միջոցով: Այդպիսին է, օրինակ, Պ. Մ. Ռաբինովիչի մոտեցումը, որը, բանավիճելով օրինականության կառուցվածքը սկզբունքների և պահանջների բաղադրատարրային ստորակարգությամբ ներկայացնող հեղինակների, մասնավորապես Մ. Ն. Ալտշուլլերի հետ², անհիմն է համարում նրանց տեսակետը: Ըստ Ռաբինովիչի՝ երբ օրինականությունը դիտարկվում է որպես հասարակական հարաբերություններում իրապես կենսագործված երևույթ, դրա կառուցվածքն իրավական չափանիշներով իրավաչափ հասարակական հարաբերությունների և դրանց բաղադրատարրերի կապի եղանակն է³: Օրինականության կառուցվածքի նման հասկացությունից էլնելով՝ Պ. Մ. Ռաբինովիչն օրինականության

¹ Ст' у Теория государства и права. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М., Издательская группа ИНФРА . М-НОРМА, 1997, էջ 435-456:

² Ըստ Մ. Ն. Ալտշուլլերի՝ օրինականության կառուցվածքը բաղկացած է ստորակարգային բաղադրատարրերից, որոնցից սկզբունքները վերին մակարդակն են, իսկ օրինականության պահանջները՝ ստորին, երկրորդական (տե՛ս Ալտշուլլեր Մ.Н. Системный подход к исследованию некоторых вопросов социалистической законности. „Труды Горьковской высшей школы МВД СССР“, вып 6. Горький, 1976, էջ 40-41):

³ Ст' у Рабинович П.М. Проблемы теории законности развитого социализма. „Высшая школа“, Изд-во при Львова, 1979, էջ 64:

համակարգում տարբերում է օրինականության առարկայական, սուբյեկտային, իրավաբանական կառուցվածքները⁴:

Օրինականության կառուցվածքը յուրահատուկ է պատկերացնում նաև Մ. Ա. Կոմարովը: Նա օրինականությունը բնորոշում է որպես հասարակության և պետության պահանջ՝ ուղղված յուրաքանչյուրին՝ ամենուր ճիշտ և անշեղ իրականացնելու իրավական նորմերը⁵: Օրինականության բնույթն արտահայտվում է նրա հիմնական գաղափարներում, մասնավորապես՝ օրինականության համընդհանրությունը և միասնությունը, օրենքի գերակայությունը, օրինականության իրականացման անխուսափելիությունը, օրինականության և նպատակահարմարության հակադրման անթույլատրելիությունը, օրինականության և մշակութաօգնության անխզելի կապը⁶: Մ. Ա. Կոմարովը, բացի օրինականության հիմնական գաղափարներից, օրինականության կազմում առանձնացնում է նաև երեք գործառույթ. ա) ժողովրդի պետական կամքի կենսագործումը կյանքում, իրավունքի իրականացման և օրինականության կապը, բ) նպատակահարմար, արդյունավետ նորմեր ստեղծելու համար պայմանների ստեղծումը, օրինականության կապն իրավաստեղծագործության հետ, գ) իրավական կարգավորման իրական լինելու ապահովումը, օրինականության կապն իրավական կարգավորման կառուցակարգի բոլոր բաղադրատարրերի հետ⁷:

Հետազոտողների մյուս խումբն օրինականությունը դիտարկում է որպես համակարգային կազմավորում: Այսպես, Ռ. Ա. Ռոմաշովը և Վ. Վ. Տայանինը, օրինականությունը համարելով բարդ համակարգային հասկացություն, դրա տեսական մոդելը ներկայացնում են օրինականության սկզբունքների, պահանջների և երաշխիքների համակցության միջոցով⁸: Այս մոտեցումը տարբերվում է նախորդներից միայն մեկ բանով, այն է՝ օրինականությունը դիտարկվում է որպես բարդ համակարգ: Մնացած դեպքերում, այսինքն՝ համակարգի կառուցվածքային բնութագրի հարցում, նման է այն տեսաբանների մոտեցմանը, ովքեր օրինականությունը չեն դիտարկում որպես համակարգ, սակայն դրա կառույցը ներկայացնում են որպես սկզբունքների ամբողջություն: Ռ. Ա. Ռոմաշովը և Վ. Վ. Տայանինն օրինականության սկզբունք են համարում դրա իրավական բնույթը, ինչը ենթադրում է իրավունքի ընդհանուր սկզբունքների և օրենսդրորեն ամրագրված իշխանական լիազորությունների անհակասականություն⁹: Սակայն այս մոտեցումը զարգացում չի ստանում, և արդյունքում նրանց թվարկած օրինակա-

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 64-67:

⁵ Տե՛ս **Комаров С.А.** Общая теория государства и права. М., Юрайт, 1997, էջ 366:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 369:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 371:

⁸ Տե՛ս Теория государства и права. Под ред. Р.А. Ромашова. СПб., Издательство Р. Асланова „Юридический центр Пресс“, 2005, էջ 369:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 406-407:

նության սկզբունքների, պահանջների, երաշխիքների շարքում բացակայում են բուն իրավաօրինականությանը վերաբերողները: Հետևաբար, օրինականության նրանց հայեցակարգը և կառույցն ավելի շատ նորմատիվային են, քան իրավաբանական:

Ռ. Ա. Ռոմաշովը և Վ. Վ. Տայանինն օրինականության սկզբունքներն են համարում դրա իրավական բնույթը, միասնությունը, համընդհանրությունը, օրինականության և նպատակահարմարության հակադրման անթույլատրելիությունը: Ինչպես տեսնում ենք, այդ շարքում ուղղակի և հստակ ամրագրված չեն իրավաօրինականությանը վերաբերող սկզբունքները: Ինչ վերաբերում է օրինականության պահանջներին, ապա դրանք բնորոշելիս այս տեսաբաններն ուղղակի նշում են, որ օրինականությունը պետք է դիտարկել որպես իրավական վարքագծի պարտադիր ռեժիմ, որի հիմնական գործառույթը պոզիտիվ իրավունքի պահպանությունն է: Ակնհայտ է նման մոտեցման նորմատիվապոզիտիվիստական ուղղվածությունը, ինչը հաստատվում է նաև օրինականության պահանջների ենթահամակարգի կառուցվածքով, այն է՝ օրենքի գերակայություն, օրենքի առջև բոլորի հավասարություն, իրավական ակտերի անշեղ կատարում և պահպանում բոլորի կողմից, իրավախախտումների դեմ հետևողական պայքար և այլն¹⁰:

Օրինականությունը համակարգ դիտարկող տեսաբաններից է Ն. Վ. Վիտրուկը, որը, օրինականությունը համարելով իրապես գործող իրավունքի համակարգ, դրանում առանձնացնում է երեք բաղադրատարր, որոնք և կազմում են օրինականության (իրավաօրինականության) բովանդակությունը¹¹: Այդպիսի համակարգային մոտեցման հիման վրա Ն. Վ. Վիտրուկն օրինականության բաղադրատարրեր է համարում՝ ա) իրավաօրինականությունը, բ) օրենքների լրիվ իրականացումը (տարբեր ձևերով) պետական իշխանության մարմինների, տեղական ինքնակառավարման և հասարակական կազմակերպությունների պաշտոնատար անձանց գործողություններում, գ) օրինականության պաշտպանության (պահպանության) և ապահովման արդյունավետ համակարգը¹²:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 407-408:

¹¹ Տե՛ս «Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е. Отв. ред. М.Н. Марченко. Том 3. М., ИКД Зерцало-М, 2001, էջ 161:

¹² Իրավաօրինականությունը, ըստ Ն. Վ. Վիտրուկի, նշանակում է, որ գործող օրենքները ոչ համարժեք են արտահայտում իդեալական իրավունքը, իրավական սկզբունքները, համամարդկային արժեքները, ազատ ժողովրդավարական հասարակության և իրավական պետության գաղափարները: Գործնականում իրավաօրինականությունը նշանակում է սահմանադրության և այլ օրենքների համապատասխանությունը միջազգային իրավունքին ու չափանիշներին, մարդու անօտարելի և բնական իրավունքներին: Իրավունքի աղբյուրների համակարգում սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ: Օրինականության պաշտպանության համակարգը ներառում է ինչպես օրենքների գործողության նկատմամբ պետական վերահսկողության և հսկողության համակարգը, այնպես էլ անհատների և կազմակերպությունների կողմից անհատական պաշտպանության համակարգը (տե՛ս «Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е. Отв. ред. М.Н. Марченко. Том 3. էջ 161):

Ա. Բ. Լիսյուտկինի մշակած օրինականության համակարգային հայեցակարգն օրինականությունը դիտարկում է որպես համակարգային երևույթ և դրանում առանձնացնում է կառուցվածքային բաղադրատարրեր, բացահայտում վերջիններիս միջև առկա ներհամակարգային կապերն ու փոխադասմանավորվածությունները: Նրա մոտեցումն օրինականությունը որպես համակարգ ներկայացնող այլ հայեցակարգերի հետ համեմատելիս աչքի է ընկնում ամբողջականությամբ և առավել մանրամասն է ներկայացնում օրինականության կառուցվածքային բաղադրատարրերը: Միաժամանակ, Ա. Բ. Լիսյուտկինի օրինականության հայեցակարգը համապատասխանում է իրավաբանական իրավամտաճողության արդի պահանջներին և մերժում է նորմատիվիստական-պոզիտիվիստական մոտեցումներն օրինականության հիմնախնդիրները մեկնաբանելիս: Սակայն օրինականության այս հայեցակարգի հիշյալ հատկությունը չի ամբողջականացվել, չի քննարկվել համակարգային մոտեցման շրջանակներում: Այսպիսի եզրակացության համար հիմք է «սոցիալական արդարության գաղափարի կենսագործումը» որպես օրենսդրության պահպանման և կատարման նպատակ դիտարկելը¹³: Բացի այդ, վերջինս օրինականության սկզբունք է համարում մարդու և քաղաքացու իրավունքների երաշխավորվածությունը: Այս երկու հանգամանքներն անուղղակիորեն հիմք են տալիս պնդելու, որ օրենքները պետք է լինեն իրավական, արդյունքում օրինականությունը ձեռք կբերի նաև իրավական բնույթ: Այսպիսով՝ Ա. Բ. Լիսյուտկինի օրինականության հայեցակարգը թերի է, որովհետև մինչև վերջ չեն համադրվել օրինականությունը որպես համակարգ մոտեցումը և իրավական օրինականության գաղափարը: Արդյունքում նա օրինականության կենտրոնական բաղադրատարրը՝ նպատակը, մեկնաբանում է միայն որպես բոլոր անձանց կողմից գործող օրենսդրության խիստ և անշեղ պահպանում ու կատարում:

Օրինականությունը որպես համակարգ է դիտարկում նաև Ռ. Տ. Մուխանը¹⁴: Նրա մոտեցումն օրինականությունը որպես համակարգա-

¹³ См. в Теория государства и права. Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., Юристъ, 1999, էջ 515:

¹⁴ Ռ. Տ. Մուխանն օրինականությունը բնորոշում է որպես հասարակական-քաղաքական կյանքի ռեժիմ, հասարակական հարաբերությունների իրավաչափության կացություն հիմնված իրավունքի և սոցիալական արդարության գերիշխանության վրա, որն արտահայտվում է հասարակական հարաբերությունների բոլոր մասնակիցների կողմից իրավունքի նորմերի անշեղ պահպանմամբ, օգտագործմամբ և կիրառմամբ: Այս ընկալմամբ օրինականությունն ունի դրսևորման, իրականացման երեք ձև. առաջին՝ որպես սոցիալական սուբյեկտների գործունեության սկզբունք, երկրորդ՝ որպես հասարակության և պետության պահանջ՝ ճշգրիտ իրացնելու գործող օրենսդրությունը: Օրինականության բովանդակությունն արտահայտում են նրա սկզբունքները, որոնք իրենց հերթին արտահայտվում են իրավունքի բոլոր սուբյեկտներին ներկայացվող պահանջների համակարգում: Օրինականության իրացման գրավականը դրա երաշխիքներն են (տե՛ս **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права. М., Издательство ПРИОР, 2001, էջ 434-440):

յին կազմավորում դիտարկող այլ դիրքորոշումներից տարբերվում է այն բանով, որ նա օրինականության համակարգի կառուցվածքային բաղադրատարր է համարում այն գործառույթները, որոնք օրինականությունը կատարում է հասարակության մեջ, և որոնք արտահայտում են օրինականության դերն ու նշանակությունը¹⁵: Նա օրինականությանը վերագրում է երեք գործառույթներ

ա) իրավական կարգավորման կառուցակարգի արդյունավետության ապահովում:

բ) հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթին, սոցիալական առաջադիմության նպատակներին, ազատության, հումանիզմի և արդարության գաղափարներին համապատասխանող օրենսդրության ստեղծման համար պայմանների ձևավորում:

գ) իրավունքների և ազատությունների անշեղ իրականացման պայմանների ստեղծում դրանց պաշտպանությունը երաշխավորող նյութական, կազմակերպական և իրավաբանական միջոցների սահմանման ճանապարհով:

Այսպիսով, Ռ. Տ. Մուխանն օրինականության գործառույթները ներկայացնում է առավել լայն հիմքերի վրա, և այդ տեսանկյունից նրա մատնանշած գործառույթները համահունչ են իրավական օրինականության հայեցակարգին, քանի որ իրավական օրինականության սկզբունքի առաջին բաղադրիչն իրավունքի և նրա պահանջների իրականացումն է պոզիտիվ իրավունքում: Այս տեսաբանի բացթողումը կարելի է համարել այն, որ նա, ըստ էության կողմնակից լինելով իրավական օրինականության գաղափարին, իր հայեցակարգը չի անվանում իրավական օրինականություն, և արդյունքում նա իրավական օրինականությունը չի տրոհում երկու ենթահամակարգերի՝ իրավաօրինականության և օրինականության:

Օ. Ֆ. Սկակունն օրինականության իր հայեցակարգը չի ներկայացնում համակարգային: Այսինքն՝ հստակ չի մատնանշում, որ օրինականությունը համակարգային կազմավորում է, սակայն նրա մոտեցումն ունի առավելություններ օրինականությունը համակարգային կազմավորում դիտարկող այլ տեսաբանների մոտեցումների համեմատ: Նա, ինչպես և Ն. Վ. Վիտրուկը, ընդունում է իրավական օրինականություն հասկացությունը: Ըստ նրա՝ օրինականությանը բնութագրական է երկու հատկանիշների միասնություն՝ ա) ներքին (ձևական)՝ որպես բուն օրինականություն, բ) արտաքին (եական)՝ որպես իրավաօրինականություն: Արդյունքում՝ Օ. Ֆ. Սկակուննի օրինականության հայեցակարգը վերածվում է իրավաբանական-բովանդակային հայեցակարգի, և օրինականության սկզբունքները, պահանջներն ու երաշխիքները դիտարկվում ու կառուցվում են իրավաօրինականության և բուն օրինականության տարանջատման համատեքստում, ինչը հստակ չի

¹⁵ Ст' у Myxaeb P.T. նշվ. աշխ., էջ 441:

արտահայտել օրինականության տեսության հիմնահարցերն իմաստավորաձև որևէ հեղինակ: Այսպիսով, իրավաբանական իրավահասկացության դիրքերից Օ. Ֆ. Սկակունի օրինականության հայեցակարգն առանձնանում է իր հետևողական իրավաբանական մոտեցմամբ: Սակայն կարծում ենք, որ այս հայեցակարգը պետք է լրացվի համակարգային մոտեցմամբ՝ օրինականությունը համարելով համակարգ իրեն բնորոշ բաղադրատարրերով:

Ամփոփելով օրինականությունը համակարգ դիտարկող հայեցակարգերի քննարկումը՝ կարող ենք ասել, որ այդ հայեցակարգերն ակնհայտ առավելություն ունեն այն մոտեցումների նկատմամբ, որոնք օրինականությունը չեն դիտարկում համակարգ: Սակայն օրինականությունը որպես համակարգային կազմավորում դիտարկող հայեցակարգերը որոշակի վերակառուցման կարիք ունեն երկու ուղղությամբ. առաջին՝ իրավաբանական իրավահասկացության դիրքերից, երկրորդ՝ համակարգերի տեսության մեջ մշակված համակարգի բնութագրի և կառուցվածքի դիրքերից:

Համակարգերի տեսության մեջ համակարգի կառույցը և գործառույթավորումը բնութագրելիս օգտագործում են հետևյալ հասկացությունները՝ բաղադրատարր, ենթահամակարգ, կառուցվածք, կացություն, վարքագիծ, հավասարակշռություն, զարգացում, օրինաչափություններ և այլն: Այսպիսով՝ իրավական օրինականությունը որպես համակարգ ներկայացնելիս ելակետային պետք է համարել համակարգերի տեսության մշակված հիմնադրույթները և հասկացությունները՝ որոշակիացնելով դրանք օրինականության հիմնախնդիրների համատեքստում:

Իրավական օրինականությունը՝ որպես իրավունքի և իրավական կարգավորման համակարգի համընդհանուր կազմակերպական գործառույթային սկզբունք, հանդես է գալիս որպես համակարգ: Անշուշտ, ավելի ընդհանրացված իրավական մետահամակարգերում այն կատարում է ենթահամակարգի դեր: Սակայն, լինելով համակարգ, այն ունի համակարգին բնորոշ ներքին կառուցվածք, որում ըստ ստորակարգության (որոշակիորեն՝ պայմանական) կարելի է առանձնացնել հետևյալ բաղադրատարրերը՝ իրավական օրինականության նպատակը, ենթահամակարգերը, ենթանպատակները և համապատասխանաբար՝ ենթագործառույթները, ամեն մի ենթահամակարգին բնորոշ ներքին կառուցվածքային բաղադրատարրերը (սկզբունքներ, պահանջներ) և իրավական օրինականության (իրավաօրինականության և օրինականության) նպատակների, սկզբունքների, պահանջների իրացման կառուցակարգը (կամ երաշխիքները):

Իրավական օրինականության նպատակը համահունչ է իրավունքի և իրավական կարգավորման նպատակներին, բխում է դրանցից, որոշակիացնում այն: Այդպիսին կարելի է համարել իրավունքի և դրա պահանջների կենսագործումը, իրականացումը հասարակական հարաբե-

րությունների մասնակիցների վարքագծում: Այս ընդհանուր նպատակն իր հերթին տրոհվում է երկու ենթանպատակների (համապատասխանաբար ենթագործառույթների), որովհետև իրավունքի՝ որպես օբյեկտիվ էության և հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների փաստական վարքագծի միջև գտնվում է պոզիտիվ իրավունքը կամ օրենսդրությունը: Այդպիսով լայն իմաստով օրինականությունը որպես համակարգ տրոհված է երկու փոխկապված ենթահամակարգի՝ իրավաօրինականության և բուն (կամ նեղ իմաստով) օրինականության:

Իրավաօրինականության՝ որպես ենթահամակարգի նպատակը միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունների ու պահանջների պոզիտիվացումն է: Այդ նպատակը վերածվում է անհրաժեշտ պահանջի՝ ուղղված իրավաստեղծ մարմիններին՝ պոզիտիվացնել միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունները, պահանջները, սկզբունքները և ընդունել միայն իրավական բնույթի նորմատիվ ակտեր: Այս ենթանպատակին համապատասխան՝ իրավաօրինականության ենթագործառույթն է ստեղծել պայմաններ հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթին, սոցիալական առաջադիմությանը, ազատության, արդարության և հումանիզմի գաղափարներին համապատասխանող պոզիտիվ իրավունքի կամ օրենսդրության ձևավորման համար: Իրավաօրինականությանը՝ որպես իրավական օրինականության ենթահամակարգ, բնորոշ են իր սկզբունքները, պահանջները և, իհարկե, իրավաօրինականության նպատակների (նաև դրանցով պայմանավորված սկզբունքների, պահանջների) իրականացման կառուցակարգը կամ այլ կերպ ասած՝ իրավաօրինականության երաշխիքները:

Օրինականության ենթանպատակն արդեն իրավունքի իրականացման ոլորտում իրավունքի բոլոր սուբյեկտների կողմից գործող օրենքները և ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտերը բարեխիղճ և անշեղ պահպանելն ու կատարելն է: Այդ նպատակը վերածվում է անհրաժեշտ պահանջի՝ ուղղված իրավունքի բոլոր սուբյեկտներին՝ անշեղորեն և խստորեն կենսագործելու գործող պոզիտիվ իրավունքի բոլոր նորմերը, կարգադրագրերը: Այս ենթանպատակին համապատասխան՝ օրինականության գործառույթն է՝ ապահովել պայմաններ իրավական կարգավորման կառուցակարգի իրավաչափ և արդյունավետ գործողության համար: Ինչպես և իրավաօրինականությունը, օրինականությունը ևս որպես ենթահամակարգ ունի իրեն հատուկ սկզբունքները, պահանջները և երաշխիքները, որոնք կոչված են ապահովելու պոզիտիվ իրավունքի պահանջների կենսագործումը:

Այսպիսով իրավական օրինականության համաիրավական և համընդհանուր սկզբունքի՝ որպես համակարգի առաջին ենթահամակարգը **իրավաօրինականությունն է**, իսկ վերջինիս կառուցվածքում առանձնանում են դրա սկզբունքները, դրանցով պայմանավորված իրավաօրինականության պահանջները և երաշխիքները:

Իրավաօրինականությունն իր ենթանպատակին, այն է՝ իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունների ու պահանջների պոզիտիվացումը, համապատասխանորեն՝ ունի իր սկզբունքները: Իրավաօրինականության սկզբունքի բաղադրատարրերն այն հիմնական գաղափարները, ելակետային դրույթներն են, որոնք որոշում են իրավաօրինականության բովանդակությունը¹⁶:

Իրավաօրինականության պահանջները բխում են իրավաօրինականությունից, այսինքն՝ դրանք ընդհանուր ձևակերպված իրավական կարգադրագրեր են, որոնց պահպանումը, կատարումը երևույթը դարձնում են օրինական¹⁷:

Իրավաօրինականության սկզբունքների և պահանջների հարաբերակցության հարցում պետք է համաձայնվել Վ. Ս. Աֆանասևի այն մտեցմանը, որ իրավաօրինականության յուրաքանչյուր սկզբունք վերածվում է պահանջների համակցության: Ճիշտ է, նա այդ հանգամանքը հիմնավորում է օրինականության, այլ ոչ թե իրավաօրինականության հայեցակարգի համար, սակայն սկզբունքների և պահանջների հարաբերակցությունն ընդունելի է նաև իրավական օրինականության համար: Այդպիսով՝ ընդհանուր սկզբունքը վերածվում է կոնկրետ իրավական պահանջների, նորմերի, ինչը «թույլ է տալիս որոշել այդ պահանջների հստակ շրջանակը, իրականացնել դրանց նորմատիվ ամրագրում և որոշակիացում», որոնք լրացուցիչ երաշխիքներ են ստեղծում իրավաօրինականության համար:

Իրավաօրինականության ամենաընդհանուր սկզբունք կարելի է համարել իրավունքի գերակայությունը: Այդ սկզբունքի էությունն այն է, որ հասարակական հարաբերությունների համընդհանուր կարգավորման պայմաններում օրենքները և այլ ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերը պետք է համապատասխանեն իրավունքի գաղափարին, օբյեկտիվ էությանը, «իրերի իրավական բնույթին»: Օրենքներում և այլ նորմատիվ ակտերում պետք է ամրագրվեն մարդասիրական, արդարացի իրավական լուծումներ ու կարգադրագրեր: Միայն հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթին, հիմնական իրավական բովանդակային սկզբունքներին, ազատության, մարդասիրության և արդարության գաղափարներին համապատասխանող օրենսդրությունն է ապահովում իրավական կարգավորման նպատակները: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը «նոր աշխարհակարգի և արդի ժողովրդավարության սահմանադրական կարգերի հիմքն է: Նրա այլընտրանքն իրավազրկությունն է և սոցիալական քառսը»¹⁸:

¹⁶ Օրինականության տեսությանը նվիրված իրավաբանական գրականության մեջ առկա են միայն օրինականության սկզբունքների և պահանջների բնորոշումները: Մեթոդաբանական տեսանկյունից դրանք ընդունելի են նաև իրավաօրինականության համար:

¹⁷ См и Общая теория права и государства. Под ред. В.В. Лазарева. М., Юристъ, 2005, էջ 314:

¹⁸ Зорькин В. Д. Верховенство права и конституционное правосудие.- В кн. Наш

Իրավունքի գերակայությունը՝ որպես իրավաօրինականության սկզբունք, իրավական կարգավորման առաջին երկու՝ իրավունքի կազմավորման և իրավաստեղծագործության փուլերում վերածվում է երկու խումբ պահանջների, որոնք ներկայացվում են՝

- ա) իրավաստեղծագործության բովանդակությանը,
- բ) իրավաստեղծ գործունեության ընթացակարգին և ձևին:

Այդ պահանջների մեծ մասն արդի ժողովրդավարական իրավական համակարգերում սահմանադրական կամ օրենսդրական ամրագրում են ստացել: Մասնավորապես, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության սահմանադրական զարգացման ընթացքում կիրառվել են իրավունքի (մարդու իրավունքների) գերակայությունն արտացոլող մի շարք նորմեր, որոնք կարելի է համարել իրավաստեղծագործության բովանդակությանը (նաև իրավակիրառմանը) ներկայացվող պահանջների համակցություն.

1) Մարդու իրավունքներն անօտարելի են և ի ծնե պատկանում են նրան (Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, հոդ. 1):

2) Մարդու ազատությունը, իրավահավասարությունը և արժանապատվությունն իրավական կարգավորման նպատակն են (Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, նախաբան):

3) Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է: Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն են (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 3, 1-ին մաս):

4) Մարդու իրավունքների ճանաչումը, պահպանումը, ապահովումը, պաշտպանությունը պետության պարտականությունն են:

5) Հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 3, 3-րդ մաս):

6) Մարդու արժանապատվությունն անխախտելի է (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 23):

7) Բոլորը հավասար են օրենքի առջև (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 28):

8) Հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել ՀՀ միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափակումները (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 81, 2-րդ մաս):

9) Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ Սահմանադրությունում ամրագրված դրույթները մեկնաբանելիս հաշվի է առնվում Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա

трудный путь к праву: Материалы философско-правовых чтений памяти академика В.С. Нерсисянца. Сост. В.Г. Графский. М., Норма, 2006, с. 12.

գործող մարմինների պրակտիկան (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 81, 1-ին մաս)¹⁹ և այլն:

Իրավունքի գերակայության այս պահանջները կարելի է շարունակել, սակայն թվարկվածներն էլ բավարար են հասկանալու համար, որ դրանք կոչված են ապահովելու օրենքների և այլ նորմատիվ ակտերի համապատասխանությունն իրավունքին, համամարդկային իրավական բովանդակային սկզբունքներին, մարդու իրավունքներին և, իհարկե, Սահմանադրությանը՝ որպես ներպետական իրավունքի առաջին պոզիտիվ աղբյուրի: Թվարկված պահանջների մեջ գերակշռում են մարդու իրավունքները, սակայն հետևողական մոտեցման դեպքում դա նույն իրավունքի գերակայության սկզբունքի դրսևորումն է: Այստեղ միանշանակ պետք է համաձայնվել Վ. Ս. Ներսեսյանցի հետ, ըստ որի՝ «իրավունքը և մարդու իրավունքները ոչ թե տարբեր (իրենց էությանմբ, գործառույթներով և նշանակությամբ) ֆենոմեններ են, որոնք ունեն իրարից անկախ կյանք, այլ սկզբունքորեն միևնույն կարգի և միևնույն տիպի երևույթներ են: Մարդու իրավունքներն ամեն մի իրավունքի անհրաժեշտ, անօտարելի, անխուսափելի բաղադրատարրն են, իրավունքի՝ որպես սոցիալական կարգավորման յուրահատուկ ձևի և տիպի էության որոշակի (հենց սուբյեկտային-մարդկային) առումն են: Իրավունքն առանց մարդու իրավունքների նույնպես անհնարին է, ինչպես և մարդու իրավունքներն առանց իրավունքի՝ իրավունքից դուրս»²⁰: Գ. Գ. Հարությունյանը և Մ. Բ. Բազալյը ևս իրավունքի գերակայության սկզբունքի բովանդակությունն են համարում մարդու բնական և անօտարելի իրավունքների ու ազատությունների գերակայությունը և անմիջական գործողությունը²¹:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքից բխող և իրավաստեղծագործության ընթացակարգին ու ձևին ներկայացվող պահանջներն ամբողջով են ՀՀ Սահմանադրությամբ, «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքով: Վերջինս՝ որպես իրավաստեղծ տեխնիկայի կանոնների աղբյուր, կարգավորում է այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք են՝ իրավական ակտերի տեսակները և ստորադասությունը, ի-

¹⁹ Սահմանադրական այս և մի շարք այլ դրույթներից բխում է, որ սահմանադրությունն ի սկզբանե ճանաչվում է իրավական: Ուստի այն օրենքների լեգիտիմության հենակետն է, իրավական և ոչ իրավական օրենքների տարբերակման իրավաբանական հիմքը և բարձրագույն երաշխիքը (տե՛ս **Лившиц Р.З.** О легитимности закона // Теория права, новые идеи, вып. 4-ий, М., РАН, 1995, էջ 20):

²⁰ **Нерсесянц В.С.** Философия права. М., 1997, с. 376.

²¹ Տե՛ս **Арутюнян Г.Г., Баглай М.Б.** Конституционное право: Энциклопедический словарь. М., Норма, 2006, էջ 63: Ըստ այս հեղինակների՝ իրավունքի գերակայության սկզբունքը ենթադրում է, որ մարդու իրավունքները և ազատությունները պետությունը ճանաչում է որպես բարձրագույն արժեք, ժողովուրդը և պետությունն իշխանությունն իրականացնելիս սահմանափակված են այդ իրավունքներով, որոնք համարվում են անմիջականորեն գործող և որոշում են օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների գործունեության իմաստը և բովանդակությունը: Իրավունքի գերակայության սկզբունքի կոչումը ոչ իրավական օրենքների ընդունման և գործողության բացառումն է:

րավական ակտերի նախագծերի նախապատրաստման կարգը, իրավական ակտերի նախագծերի փորձաքննության և պետական գրանցման հարաբերությունները, օրենսդրական տեխնիկայի կանոնները և այլն:

Ինչպես օրինականությունը, այնպես էլ իրավասօրինականությունն ունեն իրենց երաշխիքները: Ըստ Ա. Բ. Լիսյուտկինի՝ օրինականության բոլոր բաղադրատարրերը, սկսած նպատակից մինչև իրավաբանական հիմքերը, շատ կարևոր համակարգային դեր են խաղում, սակայն բավարար չեն օրինականությունը կենսագործելու համար: Օրենքներն առանց իրացման կառուցակարգի, օրինականությունն առանց երաշխիքների նման են հոչակագրային կարգախոսի: Ուրեմն օրինականության համակարգը և տեսական կառույցն անպայման պետք է ներառեն այդ միջոցների, հնարքների և պայմանների ամբողջությունը, իսկ օրինականության ամեն մի տեսություն պետք է մշակի այդ հիմնախնդիրը²²: Դրանք շատ դեպքերում նույնն են երկուսի համար էլ, սակայն իրավասօրինականության երաշխիքներն ուղղված են իրավական օրենքների և իրավական բնույթի այլ նորմատիվ ակտերի ընդունմանը և դրանց գործողության մեջ մտնելուն, իսկ անհրաժեշտ դեպքերում՝ նաև գործողության մեջ մտնելուց հետո դրանք անվավեր հայտարարելուն: Այդ երաշխիքները և իրավասօրինականության իրացման կառուցակարգերը բազմազան են՝ սկսած քաղաքացիական հասարակության հայեցակարգից մինչև իրավական պետության տեսությունն²³ իր բոլոր ինստիտուցիոնալ հնարավորություններով, մասնավորապես՝ ժողովրդաիշխանության սկզբունքը, պետական իշխանության լեգիտիմությունը, իշխանությունների տարանջատման և հավասարակշռման սկզբունքը, գործադիր իշխանության ենթաօրենսդրականությունը, սահմանադրական վերահսկողությունը, ընդհանուր դատական վերահսկողությունը, դատախազական գործունեությունը (որոշ երկրներում), իրավաստեղծ գործունեության ձևականացված և հստակ իրավական կարգավորումը, իրավախախտ օրենսդրության դեմ պայքարի միջազգային համընդհանուր և տարածաշրջանային համակարգերը և այլն: Այդ երաշխիքներն իրենց գործողության ոլորտով կարող են լինել ընդհանուր, օրինակ՝ իշխանությունների բաժանումը կամ սահմանադրական վերահսկողությունը, և ճյուղային: Օրինակ՝ քրեական դատավարության վերաբերյալ սահմանադրական նորմերը և բուն քրեական դա-

²² См. у Теория государства и права. Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, էջ 514:

²³ ՀՀ Սահմանադրության հիմքում ընկած կարևորագույն հայեցակարգերից մեկն իրավական պետության տեսությունն է: Սահմանադրության մեջ իրենց նորմատիվ ամրագրումն են ստացել իրավունքի տեսության մեջ մշակված իրավական պետականության բոլոր երեք հիմնական բաղադրիչները՝ ա) հումանիտար-իրավական (մարդու և քաղաքացու բնական իրավունքներն ու ազատությունները, դրանց ճանաչումն ու պաշտպանությունը), բ) նորմատիվ-իրավական (գործող իրավունքի բոլոր ձևերին ներկայացվող պահանջները և դրանց սահմանադրական-իրավական բնույթը), գ) ինստիտուտային-իրավական իշխանությունների տարանջատման և փոխգործողության համակարգը (տե՛ս **Нерсесянц В.С.** Философия права, М., 1997, էջ 372-373):

տավարության օրենսգրքում ամրագրված սկզբունքները կողմնորոշիչ և ղեկավար նշանակություն ունեն օրենսդիր մարմնի համար մասնավոր դատավարական նորմեր ստեղծելիս: Այդ երաշխիքների համակարգում գլխավոր դերակատարն անկախ դատական իշխանությունն է՝ որպես իրավական օրինականության և իրավունքի գերակայության սկզբունքի պահանջների կենսագործման գլխավոր երաշխավոր²⁴: Այսպիսով՝ իրավաօրինականության, այսինքն՝ իրավական ակտերի իրավականության ապահովման կառուցակարգերից ամենագլխավորն անձանց իրավունքն է՝ դատարանում բողոքարկելու բոլոր տեսակի իրավական ակտերը, անհատականները հայցային վարույթի կարգով, նորմատիվները՝ հատուկ հայցային վարույթի կարգով, և օրենքների սահմանադրականության ստուգումը՝ Սահմանադրական դատարանի միջոցով:

Այսպիսով, իրավաօրինականության՝ որպես իրավական օրինականության համընդհանուր սկզբունքի կառուցվածքի բաղադրիչներ են՝ նպատակները, ենթահամակարգերը, ենթանպատակներն ու ենթագործառույթները, ամեն մի ենթահամակարգի ներքին բաղադրատարրերը (սկզբունքներ, պահանջներ) և դրանց իրացման կառուցակարգը (կամ երաշխիքները): Իրավական օրինականության նպատակն է իրավունքի կենսագործումը հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների վարքագծում: Իրավաօրինականության նպատակը միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունների ու պահանջների պոզիտիվացումն է, որը վերածվում է անհրաժեշտ պահանջի՝ ուղղված իրավաստեղծ մարմիններին՝ պոզիտիվացնել միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկությունները և ընդունել միայն իրավական բնույթի նորմատիվ ակտեր: Դրան համապատասխան՝ իրավաօրինականության գործառույթն է պայմաններ ստեղծել հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթին, ազատության, արդարության և հումանիզմի գաղափարներին համապատասխանող օրենսդրության ձևավորման համար: Իրավաօրինականության իրացման երաշխիքները միջոցների, հնարքների և պայմանների ամբողջություն են, որոնք կոչված են ապահովելու իրավական բնույթի նորմատիվ ակտերի ընդունումը և գործողության մեջ մտնելուց հետո անհրաժեշտ դեպքերում նաև դրանց գործողության կասեցումը, դրանց անվավեր հայտարարումը և վերացումը: Իրավաօրինականության սկզբունքն է իրավունքի գերակայությունը, որն իրավունքի կազմավորման և իրավաստեղծագործության փուլերում վերածվում է երկու խումբ պահանջների՝ իրավաստեղծագործության բովանդակությանը ներկայացվող պահանջներ, իրավաստեղծ գործունեության ընթացակարգին և ձևին ներկայացվող պահանջներ:

²⁴ Այդ տեսակետն է պաշտպանում նաև Գ. Գ. Հարությունյանը (տե՛ս Գ. Գ. Հարությունյան, Իրավունքի գերակայության սահմանադրական երաշխիքները, Եր., Նժար, 2003, էջ 54):

СЕРГЕЙ КОЧАРЯН – Системная структура правозаконности как элемента фундаментального принципа правовой законности. – В статье на основе анализа системы фундаментального принципа правовой законности автор выдвигает структурные элементы правозаконности: цели, подцели, подфункции, принципы, требования, гарантии. Если целью правовой законности является реализация права в поведении участников общественных отношений, то целью правозаконности - позитивация объективных свойств и требований права, которая превращается в требование к правотворческим органам: принять только имеющие правовые свойства нормативные акты. Соответственно функцией правозаконности является создание условий для принятия законодательства, соответствующего объективным свойствам общественных отношений, идеям свободы, справедливости и гуманизма. Гарантии правозаконности включают в себя приемы и способы, обеспечивающие принятие имеющих правовой характер нормативных актов, и, в случае необходимости, приостановление их действий, объявление их недействующими или их упразднение. Принципом правозаконности является верховенство права, которое на стадиях правообразования и правотворчества превращается в требования, предъявляемые к содержанию и форме правотворчества.

Ключевые слова: *правовая законность, система, цель, принцип, гарантия, верховенство права*

SERGEY KOCHARYAN – Systemic Structure of Legality as a Fundamental Principle of Legal Legitimacy. – In the system of the universal principle of legal legitimacy, the components of the structure of legality are: the goal, sub-goals and sub-functions, the internal elements of each subsystem (principles, requirements), the implementation structure (or guarantees) of the latter. The goal of legal legitimacy is the implementation of law in the behavior of participants in public relations. The goal of legality is the positivization of the objective properties and requirements of the law, which turns into a demand presented to the self-creating bodies to posit only the objective properties of the law and adopt normative acts of a legal nature. Accordingly, the function of legality is to create conditions for the formation of legislation corresponding to the objective nature of social relations, the ideas of freedom, justice and humanism. Guarantees of the implementation of legality are a set of measures, tricks, which are designed to ensure the adoption of normative acts of a legal nature and, in necessary cases, their suspension, their invalidation and elimination after they come into force. The principle of legality is the supremacy of law, which in the stages of law formation and law-making turns into two groups of requirements for the content and procedure of law-making.

Key words: *legal legitimacy, system, goal, requirement, principle, guarantee, rule of law*

NAVIGATING THE LEGAL LANDSCAPE: AN ANALYSIS OF NFTs UNDER ARMENIAN LAW

TATEVIK DAVTYAN

"Nothing comes from nothing"- quoting the Greek philosopher Parmenides' famous thought in an article at WIPO Magazine, Andy Ramos aptly notices that in this digital age, new and unprecedented phenomena seem to come from "nothing" every two or three years¹. Those new developments can potentially revolutionize the world and transform society, with significant implications for the law and legal doctrines established in different jurisdictions worldwide. One such phenomenon is Non-Fungible Tokens ("NFTs") although were first introduced more than a decade ago, their popularity has grown exponentially in 2021² with sales figures increasing from \$94 million in 2020 to \$25 billion in 2021 and to 24,7 billion in 2022. Among others, celebrities, creators, and athletes alike have invested in NFTs and are exploring how the technology can be utilized to further commercialize their brand or work³. NFTs' use cases continue to increase and expand from digital art and games to fashion, music, academia, tokenization of real-world objects, patents, membership sales, loyalty programs, domain name ownership, decentralized finance (DeFi), and metaverse items. Despite NFTs growing popularity, most jurisdictions, e.g., the United States⁴ and the EU⁵, are still in the proc-

¹ See **Andy Ramos**, "The metaverse, NFTs and IP rights: to regulate or not to regulate?", WIPO Magazine, June 2022, [https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2022/02/article_0002.html].

² See, e.g., **D. Chalmers, C. Fisch, R. Matthews, W. Quinn, and J. Recker**, "Beyond the bubble: Will NFTs and digital proof of ownership empower creative industry entrepreneurs?" Journal of Business Venturing Insights 17 (2022), [https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2022.e00309]; **K. Houser, and J. T. Holden**, "Navigating the Non-Fungible Token" (2022), [https://papers.ssrn.com/abstract=4055535]; **Q. Wang, R. Li, Q. Wang, and S. Chen**, "Non-Fungible Token (NFT): Overview, Evaluation, Opportunities and Challenges," (2021), [http://arxiv.org/abs/2105.07447].

³ For various applications of NFTs and how they are reshaping the future of digital assets see, e.g., **Rehman, W.; e Zainab, H.; Imran, J.; Bawany, N.Z.** *NFTs: Applications and challenges*. In Proceedings of the 2021 22nd International Arab Conference on Information Technology (ACIT), Muscat, Oman, 2021; **Shilina, Sasha**. "A comprehensive study on Non-Fungible Tokens (NFTs): Use cases, ecosystem, benefits & challenges." (2022), 10.13140/RG.2.2.15324.67206; **White Paper. Report from INTA Non-Fungible Tokens (NFTs)**, April 2023.

⁴ The legal status of NFTs under U.S. law is still up for determination, however, the U.S. government is taking steps to address cryptocurrency-related crime. The National Cryptocurrency Enforcement Team was established to tackle the misuse of cryptocurrency and digital assets. Due to the Infrastructure Investment and Jobs Act (IIJA) of 2021, the U.S. Internal Revenue and Treasury Department were granted the power to establish tax reporting rules for cryptocurrency transactions. The IIJA also includes NFTs in its definition of digital assets and subjects them to cost basis reporting regulations, but there are still areas that require clarification, such as the impact of different organizational structures of NFT marketplaces on information reporting rules. The Treasury Department would also begin directing existing anti-money-laundering controls toward virtual currency.

⁵ The Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) is expected to enter into force in 2024. It aims to provide a consistent international approach to assets that are a digital representation of value or rights which may be transferred and stored electronically using a distributed ledger or similar technology. Under the current draft of the MiCA, NFT issuers will fall out of the scope of the licensing obligation and will most likely be exempt from the requirement to draft, notify and publish a crypto asset white paper in an Initial Coin Offering, as this will not apply to NFTs. However, they will still need to comply with standard business conduct and governance requirements and be legal entity established within or outside the EU.

ess of developing regulatory frameworks for NFTs.

Key words: *Non-Fungible Tokens, NFTs, Digital assets, Blockchain, Smart contracts, Tokenization, Ownership, Intellectual Property*

Introduction

There are no specific laws or regulations governing the use, ownership, and circulation of NFTs in Armenia. There have been attempts to regulate some aspects of digital assets. In 2018, a draft law titled "Law on Development of Digital Technologies"⁶ was developed to regulate relations related to cryptocurrency mining in Armenia. The draft has not entered into law. In 2019, another draft law titled "Law on Digital Financial Assets"⁷ was developed to regulate the mining, circulation, and storage of crypto assets. The draft law provided definitions for mining, cryptocurrency, and blockchain. Additionally, any digital financial asset or cryptocurrency created as a result of mining was defined as "property." The draft outlined the scope of persons who are authorized to engage in transactions of digital financial assets and the conditions under which persons may be required to bear tax obligations. It also proposed conditions for identifying relevant persons under the "Law on Combating Money Laundering and Terrorist Financing". The draft law has not entered into law.

Currently, Armenia does not have a developed NFT market, nor are there any major companies operating in the NFT space. However, given the global impact of NFTs on various industries and individuals, this article seeks to contribute to the ongoing global conversation about this technology. The free nature of NFT marketplaces increases the risk of bad actors using NFTs for illegal purposes such as money laundering or financing terrorism. Effective regulation of NFTs is therefore necessary for Armenia and other jurisdictions. Finally, Armenia has a rich cultural heritage, including ancient art and artifacts that have been preserved for centuries. The use of NFTs could provide new opportunities for preserving and sharing this cultural heritage in digital form. The legal regulation of NFT issuance and circulation is a complex issue that involves various branches of law, including financial and **banking** law, investment and information law, and civil law. The aim of this article is not to delve into the intricacies of all these laws but to demonstrate the feasibility of utilizing NFTs in Armenia despite the lack of specific legal regulations based on the existing legal frameworks, particularly in the realm of private law. This includes laws governing the sale of goods and transfer of property, contract law, and intellectual property law. As Professor Danielle D'Onfro has observed in her work on bailments and cloud storage: "The law of technology without background principles of private law is the law of suckers"⁸.

In this article, we provide an analysis of the concept of tokenization as it relates to NFTs and its implications for ownership and property rights (I). We

⁶ See Draft law on "Development of Digital Technologies", Պ-253-05.02.2018-ՖԿ-011/0, [http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=9504&Reading=0&fbclid=IwAR07Ok_a0yB1ENjT41jf2tZfXSKCs5BcrHUq2OwHTtarK3sPvTPA9sbQQ].

⁷ See Draft law on "Digital Financial Assets", Պ-224-12.07.2019-ՖԿ-011/0, [<http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=10671&Reading=0>].

⁸ See Danielle D'Onfro, *The New Bailments*, 97 Wash. L. Rev. 97 (2022) [<https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol97/iss1/6>].

further examine the legal nature of NFTs to ascertain their position among the objects of civil rights under the Civil Code of Armenia (II). We also explore intellectual property law to determine if owning an NFT representing an object of the intellectual property confers any intellectual property rights to the NFT owner. Additionally, we discuss the transfer of IP rights concerning NFTs and how smart contracts can be utilized (III) and we provide a conclusion (IV).

I. Concept of Tokenization, Ownership and Property Rights

To understand NFTs, it's important to first grasp the legal concept of tokenization and tokens⁹ as well as the distinction between fungible and non-fungible assets. Fungible assets are interchangeable and can be replaced by another identical item, like a 1 Euro coin that cannot be distinguished from any other coin. Commodities like silver, gold, oil, grain, and money are usually fungible and can be easily divided into smaller fractions. Non-fungible assets, on the other hand, are unique and cannot be replaced by any other item, such as a custom-made silver necklace, a golden statuette, or a painting. They are indivisible and cannot be divided into fractions in the physical world. As an example, the Mona Lisa painting has many copies, but only one original and authentic version. The original has unique properties that make it one-of-a-kind. Similarly, fiat money has an exchangeable value, where one can exchange a Euro for a Dollar, but a banknote with a unique sequence of digits or a palindrome serial number becomes rare and valuable. "Nonfungible" in NFT means that each token is not exchangeable with another token, making each token a unique entity that represents a single specific object¹⁰. Different token standards - the "ERC20" for fungible and "ERC-721" for non-fungible assets - are used for tokenization in the Ethereum infrastructure.

In the legal context, the tokenization of real-world assets is not a new concept and has a long history. Various documents such as negotiable instruments, bills of lading, deeds of title, and security certificates have functioned as tokens that represent specific assets and the rights and interests associated with them. Historically, the emergence of tokenization has brought about increased safety, security, and convenience in transferring asset ownership. In each instance above, the token serves as proof of ownership for the underlying asset, and the transfer of the token results in the transfer of ownership, along with all its accompanying rights and obligations. Hence, the idea behind tokenization in the legal context is that a single thing can be configured to actually represent rights, such as property rights, in something else. As a result, historically the law has evolved to respond to these new asset forms, providing a conceptual framework for determining the parties' rights and obligations while also incorporating long-established customs of the trade. Therefore,

⁹ See **Moringiello, Juliet M.** and **Odinot, Christopher K.**, *The Property Law of Tokens* (November 1, 2021), 74 Florida Law Review 607 (2022), U Iowa Legal Studies Research Paper No. 2021-44, Widener Law Commonwealth Research Paper, SSRN: [<https://ssrn.com/abstract=3928901>]; **Heines, R., C. Dick, C. Pohle** and **R. Jung** (2021): *"The Tokenization of Everything: Towards a Framework for Understanding the Potentials of Tokenized Assets"* (2021), PACIS 2021 Proceedings, 40. [<https://aisel.aisnet.org/pacis2021/40>].

¹⁰ See **B. Baker, A. Pizzo,** and **Y. Su**, "Non-Fungible Tokens: A Research Primer and Implications for Sport Management," *Sports Innovation Journal* 3, 1–15 (2022), [https://www.researchgate.net/publication/357900561_NFTs_Applications_and_Challenges].

tokenization has been successful because was supported by a well-established legal framework. For example, the bill of lading represents the title to the goods because it is recognized by the law¹¹.

With the advent of blockchain technology, the “contemporary” tokenization of assets has gained widespread recognition as one of the most significant applications of this technology. Tokenization has been defined as the process of transforming a physical or virtual asset into a digital representation (a token) that can be traded¹². The enthusiasts proclaim that NFTs are the future of digital property, and tokenization of assets has the potential to disrupt how digital (and in the future, the real world) assets are acquired, owned, and transferred¹³. Tokenization represents a form of digitalization of value and, just like the Internet-enabled free and fast circulation of digitized information, the blockchain is allowing the “almost free” and borderless flow of digitized value¹⁴. Tokens are defined as programmable digital units of value that get registered on a digital ledger¹⁵. Tokens are a type of computer code that serves as a digital representation (of something) on the blockchain¹⁶. Different types of tokens can represent a broad range of assets, from commodities and loyalty points to shares, coins, and other things.

NFTs can take on various forms, but the most common type is defined as a metadata file that contains encoded information about the digital version of the work being tokenized. The less common form involves uploading the entire work onto the blockchain, which can be costly. The most widely used NFT type is a piece of code that's recorded on the blockchain. This code comprises various pieces of information – mandatory or optional - as specified in the ERC-721 standard for NFTs. The token ID is the first essential element of an NFT, which is a unique number that's generated when the token is created. The second element is the contract address, a blockchain address that's accessible worldwide using a blockchain scanner. The combination of these two elements makes the token one-of-a-kind, and there's only one token globally with that specific token ID and contract address. Essentially, an NFT consists of these two numbers. However, the contract may also include other crucial elements, such as the creator's wallet address, which helps identify the NFT's originator. Most NFTs also include a link to the original work's location since the NFT isn't the work itself, but a distinct digital signature that's connected in some way to the original work. Thus, almost anything can be tokenized with NFT, since it is only a record in a distributed register. The foregoing is illustrated in the image below.

¹¹ See **Moringiello, Juliet M.** and **Odinot, Christopher K.**, supra note 9, at 624.

¹² See, e.g., **B. Baker, A. Pizzo,** and **Y. Su**, supra note 11, at 3.

¹³ See **Moringiello, Juliet M.** and **Odinot, Christopher K.**, supra note 9, at 612.

¹⁴ See **Ahmad, Xiaodi,** and **Jayaraman**, “*Understanding Non-Fungible Tokens (NFTs): Overview, Opportunities, and Challenges*”, The 49th Annual Northeast Business & Economics Association Conference, New Hampshire, 2022; at 1.

¹⁵ See **Andres Guadamuz**, “*Non-fungible tokens (NFTs) and copyright*” WIPO Magazine, December 2021, [https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2021/04/article_0007.html].

¹⁶ See **Ahmad, Xiaodi,** and **Jayaraman**, *Id.* at 1.

NFT Metadata

Item Metadata	
Contract Address	Token Metadata
0x8c5aCF6dBD24c66e6FD44d4A4C3d7a2D955AA ad2	{
Token ID	"symbol": "Mintable Gasless store", "image":
86193240282618763854367501	"https://d1czm3wxz9zd.cloudfront.net/ 613b908d0000000000000000/8619324028261876385436750160835360531676033165
608353605316760331651808345700	"animation_url": "",
084608326762837402898	"royalty_amount": true,
Token Name	"address":
The Clearest Light is the Most Blinding	"0x8c5aCF6dBD24c66e6FD44d4A4C37a2D955AAad2",
Original Image	"tokened"
https://d1czm3wxz9zd.cloudfront.net/613b908d-19ad-41b1-8bfa0e0016820739c/0000000000000000/86193240282618763854367501608353605316760331651808345700084608326762837402898/ITEM_PREVIEW1.jpg	"86193240282618763854367501608353605316760331" "resellable": true, "original_creator":
Original Creator	"0xBe8Fa52a0A28AFE9507186A817813eDC1
0xBe8Fa52a0A28AFE9507186A817813eD C1454E004	"edition_number": 1,
	"description": "
	A beautiful bovine in the summer sun "auctionLength":
	43200, "title": "The Clearest Light is the Most Blinding",
	"url":
	"https://metadata.mintable.app/mintable_gasless/86193240
	"file_key": "",
	"apiURL": "mintable_gasless/",
	"name": "The Clearest Light is the Most Blinding",
	"auctionType": "Auction",
	"category": "Art",
	"edition_total": 1, "gasless": true
	}

Image: Moringiello, Juliet M. and Odinet, Christopher K., *The Property Law of Tokens* (November 1, 2021). U Iowa Legal Studies Research Paper No. 2021-44. Used with permission.

NFTs can be created as a digital copy of (i) an object of the material world (e.g., pictures, buildings, etc.) and (ii) an intangible object (musical, audiovisual, literary works, etc.). The creation of such an NFT leads to a bifurcation of the object: both the “original” and its digital counterpart are in circulation. NFT can also be created as an independent intangible object. Such NFTs do not duplicate another intangible object but contain it within themselves (e.g., fine art). Thus, the main object is already inside the token, and they are a single entity¹⁷. There are two methods for storing digital assets associated with NFTs: on-chain and off-chain storage. On-chain storage involves hashing and embedding the digital asset within the token. Off-chain storage involves storing the digital asset on a server and linking the token to it through a URL. In this scenario, the token only serves as a record of the purchase terms and the URL for the digital asset¹⁸.

NFTs derive their value from their unique characteristics, which include immutability, exclusivity, and traceability. These attributes are made possible by blockchain technology, which is a decentralized database that is not controlled by any single entity and allows anyone to add a new entry to the ledger. Based on its protocol, anyone can make a transactional entry on it. Each new transaction is added to a block, which is then created through the process of mining or minting. Once a transaction is completed, the block is closed and added to the chain of previous blocks. This linking process ensures the security

¹⁷ See **Sitnik A. A.** “NFT as an object of legal regulation” // Actual problems of Russian law. - 2022. - V. 17. - No. 12. P. 84–93. - DOI: 10.17803/1994-1471.2022.145.12.084–093. [**Ситник А. А.** NFT как объект правового регулирования // Актуальные проблемы российского права. 2022. Т. 17. № 12. С. 84–93. DOI: 10.17803/1994-1471.2022.145.12.084-093], at 88-89.

¹⁸ See **Ziwei Wang, Jiashi Gao, Xuetao Wei**, “Do NFTs’ Owners Really Possess their Assets? A First Look at the NFT-to-Asset Connection Fragility”, December 2022, DOI: 10.48550/arXiv.2212.11181.

and integrity of the blockchain by creating an unalterable and permanent record of all transactions on the network.

NFTs are essentially entries in a distributed ledger (blockchain), with each entry containing unique data that cannot be faked or copied. This record can be transferred to another user on the same blockchain, with the former owner losing the token after its transfer. This feature of NFTs gives them a physical object-like quality, as transferring them is like passing on a physical object. Furthermore, unlike regular electronic files, original files in NFT form are always distinguishable from their copies, as the blockchain stores records of the creation, ownership, and transfer of the token. Blockchain technology also guarantees that a particular token belongs to only one owner. This feature makes NFTs more valuable and appealing to artists, who can now sell their digital works instead of distributing them for free¹⁹. Hence, NFTs have gained popularity as a means of buying and selling digital assets, particularly digital art. NFT-enabled marketplaces for digital art have opened new opportunities for artists, allowing them to tokenize their digital artwork and sell it to collectors who can sell it to other buyers as the value appreciates. However, NFTs are not limited to digital assets and can be used for physical assets as well²⁰.

As the “NFTs” phenomenon is still in its early stages, there has been limited research conducted on how users perceive and derive value from NFTs, which is especially important given the legal complexities surrounding the property rights and ownership structures of NFTs and the underlying assets they represent. Although NFT enthusiasts declare that NFTs are the future of digital property, and tokenization of assets has the potential to disrupt how digital assets are acquired, owned, and transferred²¹, there is currently a lack of support for this idea within property law principles. Therefore, it is valuable to explore the tokenization phenomenon and the legal perspective provided by professors Moringiello J. and Odinet K. regarding its implications on property rights²². This involves understanding what it means to tokenize something under the law, including how tokens are linked to their underlying assets (if at all), and determining whether an NFT qualifies as a “token”.

As mentioned, the concept of NFT tokenization involves creating a digital representation of a tangible or intangible asset as an entry in a blockchain ledger. This process is known as minting, and the resulting digital entry is referred to as a token. The token is then typically sold to interested buyers, often through an online auction facilitated by the same platform that performed the minting service²³.²⁴ Payment for the token is typically made using a cryptocur-

¹⁹ See **Brisov, Yu. V., Pobedkin, A. A.** (2022). “*Legal regime of NFT (non-fungible token) in Russia: how to work in the absence of special legislative regulation?*” *Digital Law*, 3(1), 44–66, at 51 [<https://doi.org/10.38044/2686-9136-2022-3-1-44-66>]. [**Брисов, Ю. В., Победкин, А. А.** (2022). Правовой режим NFT (non-fungible token) в России: как работать в отсутствие специального законодательного регулирования? *Цифровое право*, 3(1), 44–66.

²⁰ See **Shilina, Sasha**, supra note 3.

²¹ See **Amar Gupta**, “*NFT as Property: A Legal Analysis*”, *Legal Era*, November 2022, [<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=5e0bb5ae-31c4-4624-881a-42fd8804cf92>].

²² See **Moringiello, Juliet M. and Odinet, Christopher K.**, supra note 9, at 614.

²³ See, e.g., **Clive Thompson**, “*The Untold Story of the NFT Boom*”, *N.Y. TIMES MAG.* (Aug. 12, 2021), [<https://www.nytimes.com/2021/05/12/magazine/nft-art-crypto.html>].

²⁴ See **Patrick Laurent et al.**, “*The Tokenization of Assets Is Disrupting the Financial Industry. Are You Ready?*”, *DELOITTE: INSIDE MAG.*, Oct. 2018, at 62, [Perma | www2.deloitte.com]

rency such as Ethereum's ether. It may be assumed that by purchasing the token, the buyer “acquires” ownership rights to the underlying asset, or the buyer acquires the token with authentic title to the referenced asset. However, while a blockchain acts as a recording system that provides a record of ownership, in the case of NFTs, it only records who owns the NFT, and not who owns the underlying asset that it represents. One of the key findings of professors Moringiello J. and Odinet K. indicate the theoretical weaknesses of giving NFTs tethering qualities²⁵. NFTs do not embody property rights in a reference thing, and they are not tethering. Especially in cases where the underlying asset is stored off-chain, the purchaser lacks control over the storage. As most of the corresponding assets of NFTs are stored off-blockchain and NFTs bind on-chain identifiers with off-chain assets by multi-stage URLs, the weak binding easily leads to the disconnection between NFTs and their assets, resulting in the loss of the NFT value²⁶. Unlike traditional tokens, creating an NFT of another tangible or intangible thing does not, *per se*, create a legal link to the underlying thing. In its current form, ownership of an NFT does not convey ownership of the underlying asset. Purchasing an NFT without additional actions does not convey any actual rights in the underlying asset²³. There is no reason to confer upon NFTs, at least as they are currently designed, the legal status of a token²⁷.

Professors Moringiello J. and Odinet K. also examined the terms of service of eight NFT platforms and found that despite these platforms advertising that a purchaser acquires both the NFT and ownership of the underlying asset, their terms of service actually allow the website to block access to the created token and remove digital assets under certain circumstances. Moreover, the terms of service do not establish a direct connection between the token and the underlying asset and may impose restrictions on commercial use in the case of digital artwork. Consequently, while NFT platforms promote unrestricted transferability of ownership of underlying assets, the rights obtained by the purchaser may not amount to legal ownership due to the level of control exercised by these platforms over the NFT because of the nature of the technology.

Property is viewed as an object that is rightfully owned, possessed, controlled, and utilized by an individual. The private property further emphasizes that property rights are exclusive to an individual²⁸. NFT tokens usually do not give their owner special rights (except for the usual rights of possession, use, and disposal of the token)²⁹. Based on a survey among NFT traders, an author analyzed NFTs from the perspectives of use-value and exchange-value and concluded that NFTs were deemed useless unless they had real-life applications to solve problems. NFTs were not useful except for the purpose of displaying art-

²⁵ See **Moringiello, Juliet M. and Odinet, Christopher K.**, *supra* note 9, at 641-642. The authors point out that various academics and industry experts claim to be working on developing technologies that would enhance the current mechanics of NFT operation. See, e.g., **Diana Stern et al.**, “*NFT Legal and Licensing Integration*”, MIT COMPUTATIONAL L. REP. (July 30, 2021), (describing an approach aimed at integrating legal and technical licensing terms for intellectual property into an NFT’s metadata).

²⁶ See **Ziwei Wang, Jiashi Gao, Xuetao Wei**, *supra* note 22, at 22.

²⁷ See **Moringiello, Juliet M. and Odinet, Christopher K.**, *supra* note 9, at 643.

²⁸ See Merrill, T., 2012. The Property Strategy. University of Pennsylvania Law Review, Volume 160, at 2061.

²⁹ In limited cases, NFTs give their holders additional rights.

works on the web. Traders were reported to have almost no power or control over their commodities. It was noted that NFTs lacked any context of ownership structures since they were merely a tag of credentials over which users had hardly any control. Consequently, NFT holdings were deemed useless by the traders since they had no use value for them and were primarily seeking potential buyers in the market to sell them for a profit³⁰.

Thus, the idea of tokenization in the legal context is that a single thing can be configured to actually represent rights, such as property rights, in something else. A token traditionally has been serving as proof of ownership for the underlying asset, and the transfer of the token resulted in the transfer of ownership, along with all its accompanying rights and obligations. Furthermore, tokenization has worked because of the existence of a comprehensive legal framework to support it. It is through the law to establish a clear link between the token and the underlying asset. NFTs, however, in their current form, lack a strong linkage to the underlying asset, and there is no such legal framework to establish one. While the contractual framework used on NFT marketplaces attempts to bridge this gap, it may only lead to more uncertainty. NFTs are more akin to a bundle of contractual rights in relation to the underlying assets, rather their representation in the form of a token. This conclusion provides an answer to a crucial question regarding NFT ownership: does the buyer of an NFT own both the token and the title to the underlying asset, free from any encumbrances, and can they sell it to any willing buyer for a negotiated or market-determined value, without any control by the original seller over further sales? The answer is that absent terms stating otherwise, ownership of an NFT does not entitle an acquirer ownership of the digital asset, the underlying artwork, or any other object. Moreover, ownership of an NFT does not, by default, grant an acquirer any rights to the intellectual property of the underlying asset³¹. Due to the recognition of NFT as personal property by courts of some jurisdictions as discussed in the subsequent sections of this article, it can be stated that the acquirer of an NFT holds the right to claim ownership of the NFT itself and the right to exclude others from claiming ownership of the NFT. Beyond that, it will depend on whatever terms govern the NFT.

Thus, an NFT is not the thing that is tokenized, which can be a wide variety of assets (e.g., a work of art, an image, a physical good, an entry right to an event, or a tweet), nor the digital fingerprint that is associated with it. NFT is a certificate of authenticity of a digital asset registered chronologically in a blockchain system³². An NFT incorporates a reference to a digital file, indelibly associating it with that file. The purchaser of the NFT acquires neither the work nor its medium, but instead becomes the owner of the token referring to the work. NFTs thus constitute a “new type of asset”, raising many questions from a legal perspective.

³⁰ See **Subham Swastek Dalai** “*A study of NFTs (Non-Fungible Tokens). Diagnosis through the lenses of classical Economics.*”, Master’s Thesis (2022), Uppsala Universitet [<https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1678476/FULLTEXT01.pdf>], at 54.

³¹ See **Jeremy Goldman**, “*A Primer on NFTs and Intellectual Property*”, (2021), Frankfurt Kurnit Klein & Selz PC, [<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=d96ed012-8789-4e87-bc1d-70ba76569c0f>].

³² See **Eric Schahl; Salomé Delhome**, “*How does French IP law apply to NFTs?*”, (2022), [<https://www.lexology.com/commentary/intellectual-property/france/inlex-ip-expertise/how-does-french-ip-law-apply-to-nfts>].

II. Legal Nature of NFTs

Some definitions of NFTs describe them as “fledgling, unique, and block-chain-enabled cryptographic digital assets that represent objects such as artworks, music, collectibles, and in-game items” which enable innovative mechanisms to consolidate, manage, transfer, code, and store digital assets³³. NFTs are coded, or ‘minted’, on a blockchain, which offers a digital certificate of ownership for a specific digital asset³⁴, and can readily be viewed by anyone³⁵. As such, when someone “mints” their digital asset, they essentially create a certificate (i.e., a smart contract) that exists on the blockchain, which prevents its reproduction or deletion³⁶, and allows them to easily prove the existence and ownership of digital assets³⁷. An NFT is “a unit of data stored on a blockchain that certifies a digital asset to be unique and therefore not interchangeable, while offering a unique digital certificate of ownership for the NFT”³⁸. NFTs are an example of how a technological invention is altering the concept of property ownership, as they provide options for new sorts of ownership while restricting possession and control³⁹. NFTs are emerging digital phenomena that combine innovative ways of tying content creation to blockchain applications to offer a new way of verifying, for example, artworks, footage, or videos of sporting events⁴⁰.

It is worth mentioning that NFTs are not cryptocurrencies. While NFTs are part of the Ethereum blockchain, they differ from Ethereum coins, which are fungible and exchangeable with similar types of assets. The primary function of an NFT is legal confirmation, while digital currency has a payment function. NFT tokens are individually defined, while digital currency tokens are generic and interchangeable, and more in line with the characteristics of a means of payment. Digital currency tokens do not have a unique value by themselves. For the owner, it does not matter what type of digital currency token is in their digital wallet, only the number of tokens is important. In contrast, the nature and unique attributes of an NFT token are critical.

In the legal context, some authors characterize NFTs as intangible or incorporeal personal property - that is, an item that cannot be touched or held but has some level of value assigned to it. Like other personal property, it can, at least in theory, be bought, sold, gifted, bequeathed, mortgaged, used as collateral, and levied⁴¹. NFTs have been recognized as personal property by the courts of the United Kingdom and Singapore.

³³ See **Ahmad, Xiaodi, and Jayaraman**, supra note 15, at at 1.

³⁴ See **D. Chalmers, C. Fisch, R. Matthews, W. Quinn, and J. Recker**, supra note 2.

³⁵ See “*New Thematic Report: Demystifying NFTs*,” EU Blockchain.

[<https://www.eublockchainforum.eu/news/new-thematic-report-demystifying-nfts> (2021)].

³⁶ See **K. Houser, and J. T. Holden**, supra note 2, [<https://papers.ssrn.com/abstract=4055535>]

³⁷ See **Q. Wang, R. Li, Q. Wang, and S. Chen**, supra note 2.

³⁸ See **M. Nadini, L. Alessandretti, F. Di Giacinto, M. Martino, L. M. Aiello, and A. Baronchelli**, “*Mapping the NFT revolution: Market trends, trade networks, and visual features*,” *Scientific Reports* 11, 1-11 (2021)

³⁹ See **J. Truby, R. D. Brown, A. Dahdal, and I. Ibrahim**, “*Blockchain, climate damage, and death: Policy interventions to reduce the carbon emissions, mortality, and net-zero implications of non-fungible tokens and Bitcoin*,” *Energy Research & Social Science* 88, 102499 (2022).

⁴⁰ See **K. B. Wilson, A. Karg, and H. Ghaderi**, “*Prospecting non-fungible tokens in the digital economy: Stakeholders and ecosystem, risk and opportunity*,” *Business Horizons* (2021).

⁴¹ See **Jeremy Goldman**, supra note 36.

NFTs as Personal Property

The UK's High Court has recently recognized NFTs as property indicating that NFTs “are property in and of themselves, distinct from the digital artwork they represent”. The case involved plaintiff Lavinia Osbourne, founder of Women in Blockchain Talks, who filed a lawsuit against NFT marketplace OpenSea, claiming that two NFTs she purchased from Boss Beauties had been stolen from her digital wallet. Although the plaintiff did not specify how the NFTs were stolen, they were found in two anonymous accounts on the OpenSea platform. The plaintiff sought injunctive relief from the High Court to recover her stolen NFTs. The court ruled that NFTs were “property” and issued an order for the freezing of the relevant anonymous accounts. OpenSea complied with the decision and froze the two related anonymous accounts. The ruling is also relevant for protecting crypto-asset holders from theft, with the UK courts leading the way in protecting holders of NFTs⁴².

In *Rajkumar v Unknown Person* (“CHEFPIERRE”), the High Court of Singapore has recognized NFTs as “a form of personal property”. To determine whether an NFT can be legally recognized as property, the court used the traditional Ainsworth test. The court found that NFTs meet the criteria of being “definable,” with the metadata of the NFT serving as its definition. NFTs also meet the requirement of being capable of being assumed by third parties, as blockchain technology gives the owner exclusive ability to transfer the NFT to another party⁴³.

In a consultation paper titled “Digital Assets: Consultation paper,” published by the public body for reform of the law in the U.K., the Law Commission of England and Wales, digital assets are recognized as a new form of personal property similar to tangible, real-world property but with “control” replacing the concept of “possession”⁴⁴. The paper rejects analogies with intangible assets such as legal rights, recognizing that digital assets have more in common with physical objects (e.g., Bitcoin works more like an electronic coin than an electronic bank account); however, the paper is not assimilating digital assets wholesale into the category of things that can be possessed (except for certain digital assets used in electronic trade finance). According to this approach, digital assets are sufficiently different to be given their own space to develop alongside existing forms of property. Based on the proposal, only digital tokens such as NFTs and similar native crypto assets, including cryptocurrencies such as Bitcoin, fall within their definition of “property”. It is important to note that it only affects the NFT itself, not any objects in the real world or legal rights linked to it. Recognizing property interests in an NFT, the Law Commission stresses, does not directly improve the owner’s rights to any linked object. Owning an NFT of a picture, for instance, does not necessarily give the NFT

⁴² See [<https://www.theartnewspaper.com/2022/04/29/nfts-recognised-as-legal-property-in-landmark-case>].

⁴³ See [<https://www.lawyersweekly.com.au/biglaw/35929-should-nfts-be-legally-regarded-as-personal-property>].

⁴⁴ See Adam Sanitt, “Law Commission proposes revolutionary rules for ownership of crypto tokens and NFTs. Legal reform body for England and Wales says digital assets are personal property”, Norton Rose Fulbright, (2022) [<https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/6f953528/law-commission-proposes-revolutionary-rules-for-ownership-of-crypto-tokens-and-nfts>].

owner the copyright to the picture or ownership of any hard copy of the picture, or even rights in the digital copy linked to the NFT. While giving comfort to owners of digital assets, the Law Commission consultation also highlights the fragility and uncertainty of rights in assets linked to NFTs.

NFTs as a type of property under Armenian Law

NFTs are characterized by their non-fungibility, which means that each token is unique and cannot be replaced or exchanged for another token. This quality is ensured through the use of metadata, which describes the distinct features of each NFT and provides an immutable record of its authenticity⁴⁵. In Armenian civil law, the concepts of uniqueness and irreplaceability are associated with the notion of “things”⁴⁶. **Property**⁴⁷ is among the objects of civil rights under the Civil Code of the Republic of Armenia (1998) (the “**Civil Code**”). Things can be classified into two categories: individually defined and defined by generic characteristics. According to Article 139 of the Civil Code, “Individually defined [things] are things that distinguish from other [things] by their own inherent characteristics. Individually defined [things] are non-substitutable (paragraph 1). [Things] determined by generic characteristics are [things] having characteristics belonging to all [things] of the same type and determined by number, weight, and measure. [Things] determined by generic characteristics is substitutable (paragraph 2).” The classification of things as individually defined or determined by generic characteristics is also present in the Model Civil Code for the member countries of the Commonwealth of Independent States (the “**Model Code**”). Here the correct term “thing” is used.

As mentioned, the qualities of NFTs are similar to those of individually defined things, such as the fact that a specific NFT cannot be replaced by another without a fundamental change in its quality, and that NFTs are not reproducible; upon alienation, the former owner irretrievably loses the NFT after its transfer. While the Civil Code does not define “things”, in theory, things refer to objects of material reality, such as physical objects, cash, and documentary securities. Obviously, NFTs do not fit within the theoretical definition of “things”. Nonetheless, due to their potential to be used and circulated in the market, it is worth determining NFTs position among other objects of civil law (rights).

Article 132 of the Civil Code of Armenia, provides, among others, for following types of objects of civil rights [...(1) **property, including money, securities, and property rights...**]. Similarly, Article 23 of the Model Code, specifies the objects of civil rights encompassing [...(1) things such as money and securities, as well as **other property, including property rights...**].

Obviously, the Civil Code **which** does not differentiate between the terms “property” and “things”, in Article 132 specifically enumerates certain types of property under the umbrella term “property”, such as “money, securities, and

⁴⁵ NFTs are also indivisible, meaning they cannot be divided into smaller tokens. However, fractional ownership mechanisms allow for shared ownership of NFTs, representing a stake in the underlying real-world assets.

⁴⁶ The Civil Code of Armenia unjustifiably does not employ the term “things” but instead solely relies on the term “property” which is a comprehensive concept encompassing not only individual “things” but also various combinations of tangible and intangible assets, property rights, obligations, and exclusive rights.

⁴⁷ In this context we will use “thing” while the Civil Code incorrectly uses the term “property”.

property rights”, while disregarding "other property" which is specifically included in the Model Code's Article 23. The Civil Code only recognizes a particular type of “other property,” namely "property rights," compared to the Model Code’s Article 23. It is worth to note that the Civil Code of the Russian Federation, which shares a similar legal tradition, provides a more comprehensive and specific types of property as objects of civil rights (Article 128). As such come, [... (1) things (such as cash and securities), (2) **other property, including property rights (including non-cash money and digital rights) ...**]. As a type of "other property", the Russian Civil Code includes "property rights," and within this category, "digital rights" are specified.

At a minimum, Article 132 and other relevant provisions of the Civil Code need to be amended and modified to properly differentiate the terms “thing” and “property”. Additionally, to address legal challenges related to digital assets, including crypto-assets and NFTs, the Civil Code needs to define their status under the objects of civil rights. "Digital rights" could be considered a type of "property rights," while "property rights" themselves could be classified as a type of "other property."⁴⁸

NFTs as other property. While NFTs share similarities with individually defined things, they cannot be considered as property in the traditional sense, as they do not generally confer any special rights beyond the standard right to own, use, and dispose of the token. Due to the technology and design of NFTs, their owners have limited control and/or use of them, and no possession if the NFT is stored off-chain. NFTs lack a tethering effect in relation to underlying assets. NFTs can be transferred between users on the same blockchain, and once transferred, the previous owner loses ownership. This transferability gives NFTs a physical object-like quality, similar to passing on a tangible item. NFTs are distinguishable from their copies, as the blockchain maintains a record of their creation, ownership, and transfer. NFTs without utilitarian properties do not confer the right to demand active actions. Rather, they serve as a means of confirming the owner's right to a virtual asset, representing a "right of enjoyment." This suggests that everyone else has a passive obligation to refrain from violating the right confirmed by the NFT. Given these unique features of NFTs, it is probable that they will be classified as "other property." It seems reasonable to apply rules governing movable assets to NFTs without utilitarian properties by analogy of the law.

In limited cases, however, NFTs give their holders additional rights (for example, tokens of tickets for football and basketball matches⁴⁹ or tokens that provide the right to receive a physical copy of virtually created sneakers⁵⁰). Moreover, some NFTs allow the purchaser of the token to participate in the

⁴⁸ This paper does not aim to provide recommendations for the specific regulation of digital assets, as this would require a comprehensive study beyond the scope of private law. Financial and banking law, investment law, and information law would need to be considered to develop a comprehensive regulatory framework for digital assets.

⁴⁹ See **Brandt, J., & Hurtado, F.** (2021, July 14). “*The future of your NBA tickets is virtual - and non-fungible*”. NBC Sports Washington, <https://www.nbcsports.com/washington/wizards/future-your-ba-tickets-virtual-and-non-fungible>].

⁵⁰ See **Bilyk, K.** (2021, June 30). “*Russian Artists Will Create NFT Sneakers, Print them on a 3D Printer and Sell them at Auction*”. RB.RU [Бильяк, К. (2021, июнь 30). Российские художники создадут NFT-кроссовки, распечатают их на 3D-принтере и продадут на аукционе. RB.RU.] [<https://rb.ru/news/nft-sneakers-ru>].

creation or modification of the digital object contained within the NFT. These are utility NFTs, and they confer specific rights to their owner that require active actions to be claimed, such as demanding the transfer of assets, the transfer of exclusive intellectual property rights, and the performance of work or services. Therefore, utility NFTs can be considered a form of "property rights," particularly "digital rights" yet to be defined by legislation. However, the concept of digital rights is generic because, for the owner, it is more important to have a certain amount of fungible assets within the information system than to possess a specific asset. For example, it is more important for a person to have a certain amount of Bitcoin cryptocurrency tokens, and not a specific token denoting the presence of these currencies in a crypto wallet. Therefore, in defining utility NFTs as "digital rights", the legislator should consider such qualities of NFTs as uniqueness and non-fungibility⁵¹.

To sum up, the legal status of NFTs in Armenia remains uncertain, as there is no specific legislation or case law addressing this issue. If NFTs have no utility value, they may be classified as "other property," and concepts of movable property rights and contract law may apply. If an NFT confers additional rights to its owner, it may be defined as "individually defined digital rights" to be defined by legislation. Given the potential legal implications, it is necessary to establish legal framework for NFTs in Armenia.

III. NFTs and Intellectual Property Rights

The relationship between NFTs and intellectual property rights in Armenia is subject to the general principles of intellectual property and contract law. NFTs that represent **objects** of intellectual property does not necessarily confer IP rights to the purchaser of the NFTs. The rights obtained by the NFT owner depend on the specific terms outlined in the underlying contract that facilitated the transfer of the NFT. This is because NFTs are conceptually separate from the underlying asset they represent. NFTs are only a unique digital representation of the asset, rather than the underlying asset itself and purchasing an NFT does not automatically grant the buyer ownership of all rights associated with the asset, including intellectual property rights. This position can be changed by contractual arrangements, including through smart contracts, as well as traditional legal instruments - written contracts, website terms of use, or assignment deeds. Intellectual property can be licensed to third parties.

NFTs and copyright. Armenia has ratified the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works that establishes that authors must be granted exclusive rights over their works irrespective of the type or form of their expression. The Berne Convention has since been supplemented by other international agreements, including the WIPO Copyright Treaty, adopted in 1996, which adapts the Berne Convention to the digital environment. This

⁵¹ Utilitarian purpose tokens are noticed under the EU regulation on MiCA that has made it clear in Article 2(2)(a) that it does not apply to NFTs such as digital art and collectibles, which are unique and not interchangeable. However, the recitals of the regulation state that MiCA will apply to crypto assets that may appear to be unique and not interchangeable, but whose characteristics and uses make them either fungible or not unique. MiCA also specifies that fractionalized NFTs should not be considered unique and not fungible. Additionally, issuing NFTs in a large series or collection is seen as an indication of fungibility.

agreement (Agreed Statement concerning Article 1(4) of the WIPO Copyright Treaty) makes it clear that the storage of a protected work in digital form in an electronic medium (such as an NFT or a file, the content of which is displayed in the metaverse) constitutes a reproduction which needs the prior approval of the copyright holder. Authors, producers, publishers, and proprietors of trademarks have exclusive rights over their intangible assets. These rights, however, are not absolute, as the Berne Convention contemplates certain scenarios in which they may not exercise such rights⁵². Pursuant to Article 14 of the “Law on Copyright and Related Rights” of the Republic of Armenia (2006), reproduction is the direct or indirect, temporary or permanent fixation of a work on any medium, by any means and in any form, in whole or in part. Without the author's consent it is illegal (Article 13). The author of a work would be able to oppose its tokenization because tokenization seems to fall under the “fixation of a work on any medium, by any means and in any form”. The author would, therefore, be able to oppose the association of their work with metadata based on their reproduction right.

NFTs and resale rights. Resale right is the right to receive remuneration from resale of work of art. Article 27 “Law on Copyright and Related Rights” sets forth that the author of a work of art holds an inalienable right to be notified of the sale of the original work of art that was alienated by them or through an intermediary such as an auction house, gallery, or art shop, and to receive a percentage of the price from each resale made by the seller, commonly referred to as “resale rights” or “droit de suite”. This percentage is typically around five percent of the sale price. The resale of a work of art associated with an NFT should be subject to resale rights. NFTs and blockchain technology can be useful tools for authors to track the resale of their works and receive royalties for each sale. By registering an NFT on the blockchain, any transfer of the NFT will be recorded, and the author can track the transfers of ownership. In this way, NFTs and blockchain technology can enable authors to enforce their resale rights and ensure they receive fair compensation for their work.

As NFTs represent a new and independent form of economic exploitation that may lead to remuneration, it is essential to (i) establish the right to tokenize, allowing for the transformation of creations into NFTs and (ii) formalize this right in a contract. Thus, if a buyer of an NFT wishes to commercially exploit the associated IP rights and generate income from such exploitation, they would need to enter into an agreement for the assignment of exclusive rights or a license agreement.

Agreement on the alienation of the exclusive right. Pursuant to paragraph 1 of Art. 1105 of the Civil Code of Armenia, the holder of exclusive rights to an object of intellectual property may fully or partially transfer the property rights belonging to him to another person by contract. This is most desirable for an NFT acquirer since when the exclusive right is alienated, the acquirer of the NFT receives all the rights to use the IP rights in full. Also, the NFT acquirer independently protects its exclusive right and is completely independent of the

⁵² See **Andy Ramos**, “*The metaverse, NFTs and IP rights: to regulate or not to regulate?*”, WIPO Magazine, June 2022, [https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2022/02/article_0002.html], See also, [<https://www.wipo.int/wipolex/en/text/295166>].

right holder, which is especially important when NFT is resold several times.

License agreement. Pursuant to paragraph 1 of Art. 1106 of the Civil Code, under a license agreement, the party with the exclusive right to the result of intellectual activity (the licensor) allows the other party (the licensee) to use the corresponding object of intellectual property. The license agreement must define the rights granted, the limits and terms of their use. The exclusive model of a license agreement is the only suitable option for parties seeking to grant the right to use NFT works. This is primarily because the sale of objects in the form of an NFT precludes simultaneous use of the same object by multiple parties, owing to the individually defined nature of the token. The sale of NFTs in a decentralized blockchain system through smart contracts makes it challenging to comply with the traditional “written form” requirement of certain agreements, as there is no physical presence of the parties involved.

Smart Contracts. The legal validity and enforceability of the terms of smart contracts for NFTs between parties are currently uncertain in Armenia due to the absence of a statutory or judicial definition of a “smart contract”. Additionally, there is no universally accepted definition in the industry either. Some commentators describe smart contracts on the blockchain as self-executing ledger-modification instructions⁵³, while others view them as computer protocols intended to digitally facilitate, verify, or enforce the negotiation or performance of a contract without any third-party involvement⁵⁴. Another definition considers them to be payment instructions that are only executed if certain preconditions are met⁵⁵. These definitions fall within several major concepts, including smart contracts as contracts, computer programs, software codes, algorithms for fulfilling obligations, or tools for ensuring obligation fulfillment which are widely discussed in academia. So, smart contracts can be regarded as a multifaceted phenomenon.

The legal regulation of smart contracts is still in its early stages on a global scale. There are no international laws that comprehensively describe the specific features and execution of smart contracts or directly address issues related to them. However, there is a tendency at the international level, e.g., in UN-CITRAL acts, to recognize the principle of non-discrimination of electronic forms of recording. This means that an electronic transferable record cannot be denied legal effect, validity, or enforceability solely because it is in electronic form.⁵⁶ An analysis of the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (rev. 2016) also suggests that parties can agree to automate contract formation and fulfillment, allowing for the conclusion of a contract without direct participation. This indicates recognition of the legal validity of smart contracts as contracts⁵⁷. Thus, consolidating smart contract features may be the

⁵³ See **Mik, Eliza**, “*The Legal Problems Surrounding Blockchains*” (October 31, 2018). [2018] SAL Prac 13, at 13, SSRN: [https://ssrn.com/abstract=3367639].

⁵⁴ See **Teo Li-Ying**, “*Coming to Terms with Smart Contracts, Part 1 – Fintech Security Challenges and Considerations*”, [2020], Sal Prac 23, at 5.

⁵⁵ See **Stella Cramer and Yadav Dharmendra**, “*Fintech Developments*” in *Dora Neo et. al*, “*Financial Services Law and Regulation*” (Singapore: Academy Publishing, 2019) at 16.

⁵⁶ See UN-CITRAL Model Law on Electronic Transferable Records. United Nations Commission on International Trade Law. New York, 2017. at. 5, 7, 8.

⁵⁷ See UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. UNIDROIT International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016. Pat 34. 43.

next step in developing international laws that regulate commercial transactions.

While it would be advantageous, and we advocate **including** specific regulations on smart contracts in the Armenian Civil Code to recognize them and their legal consequences, the lack of such regulations does not seem to hinder their enforceability.

According to Paragraph 1 of Article 436 of the Civil Code, a contract is an agreement between two or more parties aimed at establishing, modifying, or terminating civil rights and obligations. Hence, a valid agreement requires (i) the mutual consent of the parties, aimed at establishing, changing, or terminating their rights and obligations; (ii) an intention by the parties to achieve a legal result - the legal relationship itself, which arises as a result of the conclusion of the contract; and (iii) a manifestation of parties' will through external signs such as words, writing, or action. The latter refers to the material carrier, whether paper or electronic, of the linguistic signs that form the text of the parties' agreement. The self-executing nature of smart contracts, which presumably excludes any direct human involvement, does not necessarily preclude their enforceability if all the necessary elements of a contract formation are established. It seems **relatively** easy to establish all the necessary elements with an **exception** of the "formality" requirement when it comes to smart contracts.

Article 297 of the Civil Code of Armenia states that certain contracts must be made in writing and signed. Failure to comply with this requirement will render the contract legally unenforceable. In cases and procedures provided by law, other legal acts, or the agreement of the parties, the law does allow the use of facsimile reproductions of signatures by mechanical and other means of copying, electronic digital signatures, or other similar copies of one's signature electronic means in concluding contracts (Par. 3, Article 296). So, the law, *inter alia*, recognizes the use of electronic digital signatures or other similar copies of one's signature electronic means in concluding contracts. Additionally, the Armenian law specifies when the "written form" of a contract is considered observed or how a contract should be concluded to satisfy the "written form" requirement. Article 450 (3) of the Civil Code states that the contract can be concluded in written form by drawing up a single document signed by the parties, as well as by exchanging information or message (document) by mail, telegraph, teletype, telephone, electronic communication or other means of communication, which enable to confirm its authenticity and to accurately determine it, that it derives from the parties of a contract. When concluding a contract through a means of communication enabling electronic communication, if no other requirement regarding the form of such a contract is established by law, an electronic document not protected by an electronic digital signature has the same legal significance as a document signed by hand by a person. Par. 4 of Article 450 of the Code further specifies that the written form of the contract is considered preserved, if the written offer to conclude a contract is accepted in accordance with the procedure established by Par. 3 of Article 454 of the Code. There may be some ambiguity as to whether smart contracts satisfy the writing requirement since they are written in programme codes rather than in natural language. This, however, should not be an impediment in light of the relevant provisions of the "Law on Electronic Document and Electronic Digital Signature" (2004) ("E-SIGN Act").

Article 4 of the E-SIGN Act, states that an electronic document protected by an electronic digital signature has the same legal significance as a document fixed by a person's handwritten signature, if the authenticity of the electronic digital signature has been confirmed and there is no sufficient evidence that the document has been altered or forged since it was communicated and/or issued. of storage, except for the transformative changes that are necessary and unavoidable for the transmission and (or) storage of that electronic document". In Article 2, the E-SIGN Act defines an "electronic document" as information recorded on a physical medium electronically, authenticated by an electronic digital signature. The electronic document is created, processed and saved using technical means of information systems and information technologies". It also defines an "electronic digital signature" as "a unique sequence of symbols obtained through cryptographic transformations of the electronic digital signature creation data and the information of the given electronic document and represented in electronic form, which is attached or logically connected to the electronic document and is used to identify the signatory, as well as to protect the electronic document from forgeries and distortions". Article 3 (2) of the E-SIGN Act states "The original of an electronic document exists only on an electronic medium. All copies of electronic documents registered on an electronic medium and identical are considered originals and have equal legal significance. If it is required to submit the original of the electronic document, this requirement is considered fulfilled if: a) it is possible to prove that the electronic document has not been changed since it was transmitted and (or) given for preservation, except for the transformative changes that are necessary and unavoidable for the transmission and (or) preservation of this electronic document; b) it is possible to present the electronic document without content changes in an external form in a way that is accessible and understandable for the perception of a person who does not have special technical knowledge.

Under the broad phrasing of the E-SIGN Act, a written agreement need not necessarily be in natural language as long as there is an electronic record that allows users to retrieve the information contained therein. A smart contract appears to fit squarely within the above definitions, as the blockchain on which the smart contract is stored stores records by electronic means, and such records are accessible for subsequent reference. In addition, the use of public-private key cryptography in smart contracts transactions on a blockchain provides an additional layer of authentication for each party involved. The cryptographic system utilizes a pair of keys: a public key, which may be known to others, and a private key, which is only known to the owner. The digital signature produced by this public-private key pairing is unique to each transaction and can only be generated by someone with knowledge of the private key. This method of authentication is likely to satisfy the E-SIGN Act's definition of "electronic digital signature," as it produces a unique and reliable identifier of a party, and the means of doing so are under the party's sole control.

Thus, the written form requirement is satisfied because the NFT acquisition transaction is conducted on the blockchain using electronic or other technical means, which meets the criteria outlined in paragraph 3 of Article 450 of the Civil Code. The signature requirement is fulfilled when the NFT purchaser

transfers payment in digital currency to the alienator's electronic wallet, which enables reliable identification of the person expressing their intention to purchase the NFT and conclude a license agreement. Therefore, the written form of the license agreement is satisfied at the moment when the NFT purchaser's identity is reliably established, which occurs when they transfer payment to the alienator's electronic wallet.

IV. CONCLUSION

The concept of tokenization in the legal context refers to using a single item to represent rights in something else. In traditional contexts, a token served as proof of ownership for the underlying asset, and the transfer of the token resulted in the transfer of ownership, along with all its accompanying rights and obligations. However, NFTs currently lack a strong linkage to the underlying asset, and there is no established legal framework to establish one. NFTs do not embody property rights in a reference thing. Instead, they serve as a proof of authenticity for a digital asset recorded on a blockchain in a sequential manner. When someone purchases an NFT, they do not acquire the work or the medium it is stored in, but instead become the owner of the token representing the work. Therefore, NFTs are "new assets" and raise many legal questions.

The legal status of NFTs in Armenia is currently uncertain since there is no specific legislation or case law governing them. NFTs without utilitarian properties may be classified as "other property," and the principles of movable property rights and contract law may apply. However, if an NFT grants additional rights to its owner, i.e., NFTs with utilitarian properties, it may be considered as "individually defined digital rights" yet to be defined by the law. Owning an NFT that represents an underlying IP asset does not necessarily grant the new owner IP rights unless IP rights are assigned or transferred to the NFT purchaser through smart contracts or traditional legal instruments. Based on the contract law principles and various legal provisions, it is concluded that smart contracts are likely to be considered validly formed contracts in Armenia.

ՏԱԹԵՎԻԿ ԴԱՎԹՅԱՆ – Կողմնորոշվելով իրավական դաշտում. NFT-ի (անփոխարինելի նշանների) վերլուծությունը ըստ ՀՀ օրենսդրության – Հոդվածում քննարկվում են անփոխարինելի նշանների (NFT) իրավական բնույթն ու առանձնահատկությունները: ՀՀ օրենսդրությունը չի կարգավորում NFT-ների հետ կապված հարաբերությունները: Հոդվածագիրը ներկայացնում է NFT-ների իրավական կարգավիճակը և դրանց հնարավոր տեղը ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 132-րդ հոդվածով սահմանված՝ քաղաքացիական իրավունքների օբյեկտների շարքում: Քննարկվում են նշանավորման գործընթացը (tokenization) և դրա հարաբերակցությունը սեփականության իրավունքի հետ: Վերլուծվում են մտավոր սեփականության իրավունքի նորմերը, եզրահանգվում է, որ մտավոր սեփականության օբյեկտը ներկայացնող NFT-ների գնորդը ինքնըստիներքյան ձեռք չի բերում մտավոր սեփականության իրավունքներ օբյեկտի նկատմամբ. այդ իրավունքները կարող են փոխանցվել NFT-ների գնորդին խելացի պայմանագրերի կամ ավանդական իրավական գործիքների միջոցով: Ներկայացվում է խելացի պայմանագրերի կիրարկման հնարավոր-

ըութունը Հայաստանում՝ խելացի պայմանագրերի վերաբերյալ հատուկ կարգավորումների բացակայության պարագայում:

Բանալի բառեր – *չփոխարկվող նշաններ, թվային ակտիվներ, բլոկչեյն, խելացի պայմանագրեր, թոքենիզացիա, սեփականության իրավունք, մտավոր սեփականություն*

ТАТЕВИК ДАВТЯН – Ориентирясь в правовом поле: анализ NFT (невозмозаменяемых токенов) в соответствии с законодательством Армении. – В данной статье рассматриваются правовая природа и особенности невозмозаменяемых токенов (NFTs). Законодательство Республики Армения не регулирует отношения **между** незаменимыми знаками. В данной статье представлен правовой статус NFTs и их возможное место среди объектов гражданских прав, определенных статьей 132 Гражданского кодекса РА. Анализируется процесс токенизации и его связь с правом собственности. Проанализированы нормы законодательства об интеллектуальной собственности, сделан вывод о том, что покупатель NFTs, представляющих объект интеллектуальной собственности, автоматически не приобретает права интеллектуальной собственности на объект: эти права могут быть переданы покупателю NFTs через смарт-контракты или традиционные правовые инструменты. Анализируется возможность реализации смарт-контрактов в Армении при отсутствии специального регулирования смарт-контрактов.

Ключевые слова: *невозмозаменяемые токены, цифровые активы, блокчейн, смарт-контракты, токенизация, право собственности, интеллектуальная собственность*

**ԼՐԱԳՐՈՂԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԱՐՓԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հոդվածը նվիրված է լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությանը: Հոդվածում վերլուծվում են լրագրողական աղբյուրների պաշտպանության միջազգային հիմնական գործիքները և փաստաթղթերը: Ավելին, հոդվածը դիտարկում է լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը մի քանի հարթությունից, դրանք են՝ լրագրողական չհրապարակված նյութերի տրամադրում, վկայություն դատարանում, մամուլի կազմակերպությունների և լրագրողների տների խուզարկություն: Հոդվածում մեծ շեշտադրում է կատարվում լրագրողական աղբյուրների պաշտպանության միջազգային լավագույն փորձին. այսպես՝ հոդվածում վերլուծվում են լրագրողների աղբյուրների պաշտպանության վերաբերյալ Հարավսլավիայի միջազգային տրբունալի չափանիշները, Կանադայում կիրառվող հայտնի Վիգմորի թեսթը, ինչպես նաև Սլովենիայի, Իտալիայի, Շվեդիայի և այլ երկրների փորձը լրագրողների աղբյուրների պաշտպանության համար: Հոդվածում հատկապես կարևորվում են նաև լրագրողների աղբյուրների պաշտպանության վերաբերյալ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը: Անդրադառնալով հայկական իրավական համակարգին՝ հոդվածը մանրամասն անդրադարձ է կատարում նաև լրագրողական աղբյուրների պաշտպանության վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի դիրքորոշումներին: Հիմնվելով միջազգային լավագույն փորձի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի և ՀՀ ՄԴ որոշումներում ամրագրված դիրքորոշումների վրա՝ հոդվածը սահմանում է մի շարք չափանիշներ լրագրողական աղբյուրների պաշտպանության համար հայկական իրավական համակարգում՝ հաշվի առնելով լրագրողների հատուկ դերը ժողովրդավարական հասարակությունում:

Բանալի բառեր – *խոսքի ազատություն, լրագրողական աղբյուր, ՄԻԵԴ, լրագրող*

Լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը խոսքի ազատության իրավունքի առանցքային տարրն է: Անհերքելի է, որ մամուլը մեծապես կախված է անձանցից, ովքեր հանրային հետաքրքրություն ունեցող հարցերով մատակարարում են տեղեկատվություն: Շատ հաճախ անհատները լրագրողներին հայտնում են գաղտնի տեղեկատվություն՝ այն համոզմունքով, որ աղբյուրի գաղտնիության պահպանմամբ այդ տեղեկատվությունը հասանելի կդառնա հասարակության լայն շրջանակների: Ավելին՝ հաճախ հենց անանունությունը և գաղտ-

նիությունն են այն հիմնական նախապայմանները, որոնց հիման վրա լրագրողները ստանում են իրենց տեղեկատվությունը: Երբ կամ եթե աղբյուրները համոզված չեն, որ գաղտնիությունը կպահպանվի, նրանք լռում են, և հասարակությունը իր հերթին զրկվում է կենսական տեղեկատվությունից¹:

Լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը զուտ իրավական հարց չէ: Այն նախնառաջ էթիկական կարևոր հիմնահարց է, նույնիսկ նշվում է, որ բոլոր լրագրողների միջև առկա է համաձայնություն, որ աղբյուրների պաշտպանությունը գրեթե համընդհանուր մակարդակի հասցված մասնագիտական կանոն է²:

Լրագրողների տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանությունը նախատեսված է 100-ից ավելի երկրների օրենսդրությամբ³, ընդհուպ մինչև սահմանադրական ամրագրմամբ: Այսպես, օրինակ, Արգենտինայի Մահմանադրությունը ուղղակիորեն ամրագրում է, որ լրագրողական տեղեկատվության աղբյուրների գաղտնի բնույթը չպետք է խախտվի:

Բավականին հետաքրքիր է նաև շվեդական կարգավորումը, մասնավորապես՝ տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանությունը սահմանադրական իրավունք է, որը ամրագրված է շվեդական սահմանադրության մաս կազմող մամուլի ազատության մասին ակտով: Ավելին՝ սահմանադրական կարգավորումից զատ՝ լրագրողների համար նախատեսված է քրեական պատասխանատվություն՝ առանց համապատասխան թույլտվության և ընթացակարգի իրենց տեղեկատվության աղբյուրները բացահայտելու համար⁴:

Լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությանը անդրադարձել են ոչ միայն ներպետական օրենսդրությունները, այլ նաև միջազգային տարբեր կառույցներ:

Այս առումով կարևոր են նախկին Հարավսլավիայի միջազգային քրեական տիբունալի ամրագրած մոտեցումները;

1993 թվականին «The Washington Post-ի» («Վաշինգտոն Փոստ») լրագրող Ջոնաթան Ռանդալը հրապարակեց հարցազրույց, որը մասամբ հիմնված էր Ռադուլավ Բրջանինի՝ բոսնիացի սերբի հարցազրույցի վրա, որում վերջինս պնդում էր, որ ոչ սերբերը պետք է խաղաղ դուրս մղվեն՝ էթնիկապես մաքուր միջավայր հաստատելու համար: Այս հարցազրույցի հրապարակումը բարձրացրեց լրագրողի՝ վկայություն տալու հարցը Միջազգային քրեական տրիբունալի առջև: Ռանդալը հրաժարվեց ցուցմունք տալուց և հարցը բարձրացրեց Միջազգային քրեական տրիբունալի բողոքարկման պալատի առջև, որն էլ այս հարցի կապակցությամբ կատարել է մի քանի կարևոր շեշտադրում:

Այսպես, բողոքարկման պալատը այն համոզմունքին էր, որ պատե-

¹ Տե՛ս <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

² Տե՛ս Moore, Roy L., and Michael D. Murray. *Media Law and Ethics*. Routledge, 2012, էջ 115:

³ Տե՛ս <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

⁴ Տե՛ս Moore, Roy L., and Michael D. Murray. նշվ. աշխ., էջ 116:

րազմական թղթակիցներին վկայություն տալուն հարկադրելը կարող է վնասակար լինել նրանց լուրերի հավաքման գործառնության և անձնական անվտանգության համար: Բացի այդ՝ տեղեկացված լինելու հանրային շահի և դատավարությունը համապատասխան ապացույցով ապահովելու շահի առումով դատարանը սահմանել է հետևյալ չափանիշները՝

-առաջին հերթին պետք է ցույց տալ, որ ապացույցը ստացվել է ուղղակի ճանապարհով, և այն էական է,

-կարևոր արժեք ունի գործի էությունը հասկանալու համար,

-չկա այլ ճանապարհով ապացույց ստանալու հնարավորություն⁵:

Լրագրողի տեղեկատվության աղբյուրի պաշտպանությանը անդրադարձել է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը իր բազմաթիվ որոշումներում (*Financial Times LTD and others, v. The United Kingdom, Goodwin v. The United Kingdom, Roemen and Schmit v. Luxembourg, Nordisk Film & TV A/S v. Denmark, Voskuil v. the Netherlands, Sanoma Uitgevers B.V. v. the Netherlands, Telegraaf Media Nederland Landelijke Media B.V. and Others v. the Netherlands, Becker v. Norway*): Պետք է նշել, որ հասկապես շատ է մեջբերվում Գուդվինն ընդդեմ Մեծ Բրիտանիայի գործը:

Այն վերաբերում էր անգլահայտակ, «Էնջինիեր» ամսագրի հաստիքային ցուցակում որպես լրագրող-ստաժոր աշխատող Գուդվինին, ով փորձում էր հրապարակել տեղեկատվություն այն մասին, որ «Տետրա» ընկերությունը զբաղված է 5 միլիոն ֆունտի փոխառության հայթայթմամբ, քանի որ ֆինանսապես ծանր վիճակում է: Այս մասին Գուդվինը իմացել էր տեղեկատվության իր աղբյուրից: Իմանալով Գուդվինի մտադրության մասին՝ «Տետրա»-ն ազգային դատարանների միջոցով փորձել էր հարկադրել Գուդվինին բացահայտել իր տեղեկությունների աղբյուրը, ուստի Գուդվինը ստիպված էր դիմել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան: Այս գործով Եվրոպական դատարանը սահմանել է, որ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածը ներառում է նաև տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու վերաբերյալ լրագրողների իրավունքը. «Տեղեկատվության լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը մամուլի ազատության հիմնարար պայմաններից է...»: Դատարանը շարունակում է այս միտքը՝ նշելով. «Նման պաշտպանության բացակայության պարագայում տեղեկատվության աղբյուրները կդադարեն մամուլին աջակցելուց, ինչն էլ բացասաբար կանդրադառնա հասարակական հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերի վերաբերյալ ստույգ և վստահելի տեղեկատվություն տրամադրելու մամուլի հնարավորության վրա: Արդյունքում կխաթարվի մամուլի՝ որպես հասարակական շահերի պաշտպանի կենսականորեն կարևոր դերը: Նկատի ունենալով ժողովրդավարական հասարակությունում տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանության կարևորությունը մամուլի

⁵ *St' u Moore, Roy L., and Michael D. Murray*, նշվ. աշխ., էջ 115:

ազատության համար և այն վտանգավոր ներգործությունը, որով աղբյուրի բացահայտման մասին դատական կարգադրությունը կարող է ունենալ մամուլի ազատության վրա՝ նման միջոցը չի կարող համարվել համատեղելի Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի հետ, եթե դա արդարացված չէ ավելի կարևոր հասարակական շահի առկայության անհրաժեշտությամբ»⁶:

Լրագրողների տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանությանը անդրադարձել են նաև Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը և Եվրոպայի խորհրդի նախարարական կոմիտեն:

Այսպես՝ Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի՝ «Լրագրողների տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու վերաբերյալ» 2000 թվականին ընդունված թիվ R(2000)7 հանձնարարականը սահմանում է մի շարք չափանիշներ, որոնց դեպքում տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը կարող է համարվել իրավաչափ:

Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի նշված հանձնարարականի բացատրական հուշագրում հստակեցված են նաև այն չափանիշները, որոնք պահպանելիս կարող են կիրառվել տեղեկատվության աղբյուրի պաշտպանության սահմանափակումներ, մասնավորապես՝

- ա) այլընտրանքային միջոցների սպառում,
- բ) իրավաչափ նպատակի գերակայում:

Ընդ որում՝ «գերակայող իրավաչափ նպատակը» ենթադրում է.

- անձի կյանքի պաշտպանության անհրաժեշտություն,
- ծանր հանցագործության կանխման անհրաժեշտություն,
- ծանր հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի դատական պաշտպանության անհրաժեշտություն:

Միաժամանակ, նման բացահայտումը պետք է լինի **բացառիկ դեպքերում**՝ պայմանավորված հասարակության քրեաիրավական բնույթի կենսական շահով⁷:

2011 թվականին հանձնարարականով հանդես եկավ նաև Խորհրդարանական վեհաժողովը: Այսպես՝ 1950(2011) հանձնարարականով վեհաժողովը մտահոգությամբ նշում է, որ Եվրոպայի շատ երկրներում իշխանությունները մի շարք դեպքերում հարկադրել են կամ փորձել են հարկադրել լրագրողներին բացահայտելու իրենց աղբյուրները՝ չնայած Նախարարների կոմիտեի և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից սահմանված չափանիշների: Նշվում է, որ նման խախտումները առավել տարածված են Խորհրդի անդամ այն երկրներում, որոնցում չկա հստակ օրենսդրություն:

Վեհաժողովը ընդգծում է, որ իշխանությունները չեն կարող պահանջել տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտում, եթե պահպանված

⁶ <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57974%22%7D>, նուև՝ <http://www.foi.am/hy/articles/item/352/>

⁷ Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2015/pdf/sdv-1234.pdf>

չեն Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերության չափանիշները, և հաստատված չէ, որ ողջամտորեն չկա տեղեկատվությունը ստանալու այլընտրանք, կամ դրանք սպառված են, տեղեկատվության բացահայտման իրավաչափ շահը գերազանցում է տեղեկատվության չբացահայտման հանրային շահը, և տեղեկատվության բացահայտման գերակա պահանջը հաստատված է:

Այդուհանդերձ, տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը պետք է իրականացվի բացառիկ դեպքերում, երբ առկա են կենսական հանրային կամ անհատական շահեր և դրանք հստակորեն սահմանված են: Տեղեկատվության աղբյուրը բացահայտել պահանջող իշխանությունները պետք է հիմնավորեն, թե ինչու է այդ կենսական շահը գերակայում տեղեկատվության չբացահայտման շահի նկատմամբ և արդյոք այլընտրանքային միջոցները սպառվել են, թե ոչ: Եթե ազգային օրենսդրությամբ այդ աղբյուրները պաշտպանված են ցանկացած տեսակի բացահայտումից, դրանք չպետք է բացահայտվեն⁸:

Վերոգրյալից ակներև է, որ լրագրողի՝ տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու իրավունքը ամրագրված է միջազգային մակարդակով և բազմաթիվ երկրների օրենսդրությամբ: ՀՀ օրենսդրությամբ ևս պաշտպանվում է լրագրողի տեղեկատվության աղբյուրը: Այսպես, «Զանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածը սահմանում է.

«1. Լրատվական գործունեություն իրականացնողները և լրագրողները պարտավոր չեն բացահայտել տեղեկատվության աղբյուրը, բացառությամբ սույն հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված դեպքերի:

2. Տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը լրատվական գործունեություն իրականացնողին, ինչպես նաև լրագրողին կարող է պարտադրվել դատարանի որոշմամբ՝ քրեական գործի առիթով՝ ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործության բացահայտման նպատակով, եթե հասարակության շահերի քրեաիրավական պաշտպանության անհրաժեշտությունն ավելի ծանրակշիռ է, քան տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու հասարակության շահագրգռվածությունը, և սպառված են հասարակական շահերի պաշտպանության մնացած բոլոր միջոցները: Այդ դեպքում, լրագրողի միջնորդությամբ, դատական քննությունն իրականացվում է դռնփակ»:

Միայն նշված հոդվածը բավական չէ լրիվ հասկանալու լրագրողի աղբյուրի պաշտպանության ողջ ծավալը: Միջազգային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ լրագրողի այս իրավունքը դրսևորվում է մի շարք հարթություններում:

1) Լրագրողական չհրապարակված նյութերի տրամադրում

Լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը ենթադրում է, որ լրագրողները պաշտպանված են դեռևս չհրապարակված հետազոտա-

⁸ Տե՛ս <https://rm.coe.int/factsheet-on-protection-of-sources-june2018-docx/16808b3dd9>

կան և վերլուծական իրենց նյութերը իշխանություններին և իրավապահ մարմիններին տրամադրելու պարտականությունից: Եթե նշված նյութերը մինչև լրագրողի կողմից ամբողջացումը հասանելի դառնան իշխանություններին կամ այլոց, մեծ է հավանականությունը, որ համապատասխան ապացույցները կարող են վերափոխվել, վերանալ կամ այլ կերպ վնասվել: Այս պատճառով է, որ ՄԻԵԴ-ը «Նագլան ընդդեմ Լատվիայի» գործով հանգել է այն եզրակացության, որ լրագրողի՝ հետազոտական նյութը հարկադիր տրամադրելը կարող է զսպող ազդեցություն (chilling effect) ունենալ լրագրողի խոսքի ազատության վրա⁹:

2) Վկայություն դատարանում

Լրագրողական աղբյուրի պաշտպանության հաջորդ տարրը ենթադրում է լրագրողների պաշտպանություն, երբ իշխանությունները պահանջում են դատարանում վկայություն տալ: Մա պաշտպանում է լրագրողին իշխանության կամ այլ ուժային կառույցի նախաքննական գործիք դառնալուց: Հարկ է նշել, որ դեռևս 2007 թվականին ԵԱՀԿ մամուլի ազատության հարցերով պատասխանատուն հրապարակել է անդամ երկրներում տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանության վերաբերյալ ուսումնասիրություն, որով կառույցը խորհուրդ է տվել, որ լրագրողները չպետք է վկայություն տան քրեական կամ քաղաքացիական դատավարությունների ժամանակ կամ որպես վկա տրամադրեն տեղեկատվություն, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նման անհրաժեշտությունը ունի կենսական նշանակություն, տեղեկատվությունը այլ միջոցներով հասանելի չէ, չկա հավանականություն, որ նման տեղեկատվության տրամադրումը կվտանգի առողջությունը և չի սահմանափակի այլոց ունակությունը հետագայում նմանատիպ աղբյուրից տեղեկություն ստանալու¹⁰:

Այս երաշխիքը հատկապես կարևորվում է զինված հակամարտությունների ժամանակ, ինչն էլ նախկին Հարավսլավիայի գործով ռազմական տրիբունալը նշել է: Մասնավորապես, տրիբունալը ընդգծել է՝ եթե պատերազմական թղթակիցները սկսեն դիտարկվել որպես մեղադրանքի հնարավոր վկաներ, ապա նրանք դիտողից արագորեն կվերածվեն պատերազմական հանցագործությունների թիրախի՝ վտանգելով իրենց կյանքը¹¹:

3) Մամուլի կազմակերպությունների գրասենյակների և լրագրողների տների խուզարկություն

Լրագրողների տեղեկատվության իրավունքի պաշտպանության համատեքստում կարևորվում է մամուլի կազմակերպությունների

⁹ Տե՛ս <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

¹⁰ Տե՛ս Organization for Security and Co-operation in Europe, Representative on Freedom of the Media, Access to information by the media in the OSCE region: trends and recommendations. Summary of preliminary results of the survey, 30 April 2007: Տե՛ս նաև <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

¹¹ Տե՛ս Prosecutor v Radoslav Brdjanin and Momir Talic, Case IT-99-36-AR73.9, Decision on Interlocutory Appeal, 11 Dec 2002: Տե՛ս նաև <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

գրասենյակների և լրագրողների տների խուզարկության հարցը: Այսպես, օրինակ, Կանադայի գերագույն դատարանը սահմանել է 9 շափանիշ, որոնք պետք է պահպանվեն թերթերի կամ մեդիա կազմակերպությունների գրասենյակները խուզարկելիս: Դրանք են՝ քրեական գործերի քննության, մեղադրանքի և լուրեր հավաքելու ու տարածելու մեդիա կազմակերպությունների շահերը հավասարակշռելը, այլընտրանքային աղբյուրներից տեղեկատվություն ստանալու հավանականությունը, նյութերի հրապարակված լինելը, խուզարկությունը սահմանափակելը և խուզարկությունից հետո վերլուծություն կատարելը, ինչպես նաև քննարկվում է, թե արդյոք գտնվել են անհրաժեշտ նյութերը և արդյոք խուզարկությունը իրականացվել է հիմնավորված, թե ոչ¹²:

Գերմանիայում 2007 թվականին Սահմանադրական դատարանը սահմանեց, որ լրագրողական սենյակների խուզարկությունը խախտել է խոսքի ազատության իրավունքը, որը երաշխավորվում է երկրի Հիմնական օրենքով¹³:

Այս առումով հատկապես կարևոր է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային պրակտիկան: Եվրոպական դատարանը լրագրողների բնակարանների խուզարկության և նրանցից նյութերի առգրավմանը անդրադարձել է մի շարք որոշումներով (Roemen and Schmitt v. Luxembourg, Ernst and Others v. Belgium, Tillack v. Belgium, Martin and Others v. France, Ressiot and Others v. France, Saint-Paul Luxembourg S.A. v. Luxembourg, Stichting Ostade Blade v. the Netherlands, Görmüş and Others v. Turkey): Ուշադրության է արժանի «Գորմուսն ընդդեմ Թուրքիայի» գործը:

2007 թվականի ապրիլին «Նոկիտա» շաբաթաթերթը հրապարակել էր փաստաթղթեր, որոնք Թուրքիայի զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարությունը դասակարգել էր գաղտնի: Դիմումատուն, ով ոչ միայն թերթի խմբագիրն էր, այլ նաև հետաքննող լրագրողը, պնդում էր, որ իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները, մասնավորապես իր անձնական կացարանի խուզարկությունը և փաստաթղթերի առգրավումը իրականացվել էին իր տեղեկատվության աղբյուրը բացահայտելու նպատակով, ինչով խախտվել էր արտահայտվելու ազատության իր իրավունքը, հատկապես որպես լրագրող տեղեկատվություն ստանալու և փոխանցելու իրավունքը:

Նշված գործով դատարանը հաստատված համարեց, որ տեղի է ունեցել Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի խախտում: Ըստ դատարանի՝ գաղտնի զինվորական փաստաթղթերի հիման վրա հրապարակված նյութը, անկախ նրանից՝ ցանկալի, թե անցանկանալի էր զինված ուժերի համար, ի վիճակի էր ներդրում ունենալ հանրային քննարկման համար: Ընդգծելով լրատվության աղբյուրների պաշտպանության կարևորությունը՝ դատարանը գտավ, որ լրագրողի արտահայտվելու

¹² Տե՛ս <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>

¹³ Տե՛ս նույն տեղը:

ազատությանը, հատկապես տեղեկատվություն փոխանցելու իրավունքին միջամտությունը համաչափ չի եղել իրավաչափ նպատակին, չկար սոցիալական անհրաժեշտություն և հետևաբար անհրաժեշտ չէր ժողովրդավարական հասարակությունում, հետևաբար առգրավումը, թերթի համակարգչային տվյալների ամբողջ ծավալը ստանալը և պահպանելը իշխանությունների կողմից իրավաչափ չէին: Ավելին՝ դատարանը այն կարծիքին էր, որ իշխանության նմանօրինակ գործողությունները կհանգեցնեն այն բանին, որ անհատները կխուսափեն տեղեկատվություն տրամադրել հանրային նշանակության հարցերի վերաբերյալ, այդ թվում այնպիսի հարցերի, որոնք վերաբերում են զինված ուժերին¹⁴:

4) Լրագրողներին հետևելու արգելք

Շատ է քննարկվում նաև լրագրողներին հետևելու արգելքի հարցը: Դեռևս 2014 թվականին Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեն նշել է, որ լրագրողներին և այլ մեդիա դերակատարների հետևելը, այդ թվում՝ առցանց տիրույթում (tracking their online activities), կարող է վնասել խոսքի ազատությունը, եթե այն իրականացվում է առանց անհրաժեշտ երաշխիքների, և նույնիսկ կարող է վտանգել առնչվող անձանց կյանքը: Այն կարող է ի չիք դարձնել լրագրողների տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանությունը¹⁵:

Չեռաքրքրական է, որ Իտալիայի գերագույն դատարանը դեռևս 2004 թվականին ամրագրել է, որ աղբյուրների պաշտպանությունը պետք է մեկնաբանվի լայն՝ ընդգրկելով նաև լրագրողի հեռախոսային զանգերի գաղտնիությունը:

Դատարանը մասնավորապես նշել է, որ պաշտպանությունը պետք է ընդլայնվի՝ ընդգրկելով այն ամբողջ տեղեկատվությունը, որը կարող է հանգեցնել գաղտնի տեղեկություն տրամադրած անձանց նույնականացմանը: Այդ իսկ պատճառով, լրագրողի կողմից կատարված զանգերի հեռախոսահամարները ևս ենթակա են պաշտպանության, այն պատճառով, որ դրանք կարող են հանգեցնել տեղեկություն տրամադրած անձանց անհատականացմանը¹⁶:

Նույն մոտեցումն է ամրագրվել Սլովենիայում, որի Գերագույն դատարանը դեռևս 2007 թվականին նշել է, որ լրագրողական աղբյուրների պաշտպանությունը ազատ լրագրության և մամուլի հիմնաքարերից է: Այս որոշմամբ դատարանը արձանագրել է, որ տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը լրագրողի մուտքային և ելքային զան-

¹⁴ Տե՛ս <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-160255%22%5D%7D>

¹⁵ Տե՛ս Declaration of the Committee of Ministers on the protection of journalism and safety of journalists and other media actors, Adopted by the Committee of Ministers on 30 April 2014 at the 1198th meeting of the Ministers' Deputies:

¹⁶ Տե՛ս Moretti Paolo v. Sentence of Court of Como of 22 November 2002, No. 2054; Decision of the Supreme High Court (“Corte Suprema di Cassazione”) – Sixth Criminal Chamber, 21 January 2004, No. 85., Տե՛ս նաև

<https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>:

գերի վերձանման միջոցով անկասկած արգելակել է լրագրողի կողմից հետագա հետաքննությունը: Հավանականությունը, որ տեղեկատվության աղբյուրը կարող է բացահայտվել, կհանգեցնի այն բանին, որ ոչ ոք չի ցանկանա լրագրողին հեռախոսով տրամադրել տեղեկություններ: Մա վտանգում է լրագրողի մասնագիտական գործունեության անաչառությունը և արդյունավետությունը հատկապես քաղաքական գործերի հետաքննությամբ զբաղվող լրագրողների դեպքում¹⁷:

Հարկ է նշել, որ ներկայումս ամբողջ աշխարհում շատ է քննարկվում նաև սահմանային անցակետերում լրագրողների խուզարկության հարցը, սակայն այս առումով կայուն դատական պրակտիկա դեռևս ձևավորված չէ¹⁸:

Ընդամին, շատ կարևոր է քննարկել նաև այն չափանիշները, որոնց դեպքում լրագրողին կարելի է հարկադրել բացահայտելու տեղեկատվության աղբյուրը: Այսպես, օրինակ, Կանադայում կիրառվում է *Վիզմորի* հայտնի թեսթը: Կանադայի նախադեպային պրակտիկան այնպիսին է, որ գաղտնիության իրավունքի մասին կարելի է խոսել, եթե կան թեսթի հետևյալ տարրերը.

Առաջին՝ հաղորդակցությունը պետք է հաստատվի գաղտնիության պայմաններում, այն ընկալմամբ, որ տեղեկատվություն հաղորդողի ինքնությունը գաղտնի պահվի:

Երկրորդ՝ գաղտնիությունը պետք է լինի կենսական հաղորդակցության հարաբերություններում:

Երրորդ՝ այդ հարաբերությունները պետք է լինեն այնպիսին, որ բարեխղճորեն ծառայեն հասարակական բարօրությանը: Ի վերջո, եթե բոլոր այս չափանիշները պահպանված են, դատարանը պետք է դիտարկի՝ արդյոք տվյալ պարագայում տեղեկատվությունն տրամադրողի ինքնությունը պաշտպանելու շահը գերակշռո՞ւմ է ճշմարտությունը իմանալու հասարակական շահին, թե՞ ոչ¹⁹:

Կարևոր է նաև ՄԻԵԴ նախադեպային պրակտիկան: Մասնավորապես՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը հանգում է նրան, որ իրավունքին միջամտությունը պետք է նախատեսված լինի օրենքով, այն պետք է հետապնդի իրավաչափ նպատակ: Մասնավորապես՝ միջամտության նպատակը պետք է լինի այլոց իրավունքները պաշտպանելը, խորհրդապահական պայմաններով ստացված տեղեկատվության բացահայտումը և հանցագործությունները կանխելը, և որ տվյալ միջամտությունն անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում՝ հետևյալ սկզբունքների հաշվառմամբ.

- ազատ արտահայտվելու իրավունքը ժողովրդավարական հասարակության համար:

¹⁷ Sté u Ranc v. Ministry of Internal Affairs, Sklep in sodba II Ips 473/2005 in II Ips 474/2005, 10.10.2007: Sté u նաև <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>.

¹⁸ Sté u <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Protection/Article19.pdf>:

¹⁹ Sté u Moore, Roy L., and Michael D. Murray. նշվ. աշխ.:

րակության հիմնաքարերից է, և այս իմաստով լրատվամիջոցների համար նախատեսված երաշխիքներն առանձնակի կարևորություն ունեն,

- լրատվական աղբյուրի պաշտպանությունը լրատվական ազատության հիմնական պայմաններից է,

- առանց նման պաշտպանության աղբյուրները կխուսափեն աջակցել լրատվամիջոցներին հասարակությանը հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերի վերաբերյալ տեղեկատվություն տալու հարցում: Դրա հետևանքով կթուլանա լրատվամիջոցների կենսական դերը և բացասական ազդեցության կենթարկվի լրատվամիջոցների ճշգրիտ և հավաստի տեղեկատվություն տալու ունակությունը,

- հաշվի առնելով ժողովրդավարական հասարակությունում ազատ մամուլի լրագրողական աղբյուրների պաշտպանության կարևորությունը և աղբյուրի բացահայտման պահանջի բացասական ազդեցությունն այդ ազատության վրա նման միջոցը չի կարող համապատասխանել Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի պահանջներին, քանի դեռ այն չի հիմնավորվել հանրային շահի գերակա պահանջով:

Որպես ընդհանուր սկզբունք՝ ազատ արտահայտվելու իրավունքի ցանկացած սահմանափակման «անհրաժեշտություն» պետք է համոզիչ կերպով հիմնավորվի: Առաջին հերթին ազգային իշխանություններն են գնահատում սահմանափակումների համար «ծանրակշիռ սոցիալական պահանջի» առկայությունը, և նման գնահատական տալիս նրանք օժտված են որոշակի հայեցողությամբ:

Մյուս կողմից՝ հաշվի է առնվում, որ ազգային հայեցողության շրջանակները սահմանափակված են ժողովրդավարական հասարակության՝ ազատ մամուլը երաշխավորելու և պահպանելու շահով: Այդ շահը մեծ դեր է կատարում հավասարակշռման գործում, որով որոշվում է, թե արդյոք սահմանափակումները համաչափ են հետապնդվող իրավաչափ նպատակին: Բացահայտման պահանջը կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ ոչ միայն աղբյուրի վրա, որի ինքնությունը կարող է պարզվել, այլ նաև լրատվամիջոցի վրա, որի հեղինակությունը կարող է խաթարվել ապագա հնարավոր աղբյուրների և հասարակության անդամների շրջանում, որոնք շահագրգռված են ստանալ տեղեկատվություն անանուն աղբյուրից, և որոնք իրենց հերթին կարող են դառնալ աղբյուր²⁰:

Հայաստանյան իրավական պրակտիկայում լրագրողների տեղեկատվության աղբյուրների բացահայտման առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ սահմանադրական դատարանի ՄԴՈ 1234 որոշումը «Հրապարակ օրաթերթ» ՄՊԸ-ի և «Ստարտ մեդիա» ՄՊԸ-ի դիմումների հիման վրա՝ «Զանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, 41-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին

²⁰ St' u <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2015/pdf/sdv-1234.pdf>

կետի, 279-րդ հոդվածի՝ ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով:

Գործի դատավարական պատմությունը հետևյալն էր. դիմողները ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության հատկապես կարևորագույն գործերի քննիչից ստացել են գրություն առ այն, որ 26.06.2014 թվականին Երևան քաղաքի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ վարչական շրջանների ընդհանուր իրավասության դատարանը թիվ ԵԿԴ/0032/08/14 գործով որոշում է կայացրել «Հրապարակ» օրաթերթին և «Ի լուր էլ էմ» ինտերնետային կայքին համապատասխանաբար՝ «Հրապարակ» օրաթերթում 09.05.2014 թվականին տպագրված՝ «Ծուխ առանց կրակի, կամ ոստիկանապետի գլխին ամպեր են կուտակվում» և «Ի լուր էլ էմ» ինտերնետային կայքում 12.05.2014 թվականին տեղադրված՝ «Շիրակի ոստիկանապետը հարձակվել է հայտնի ըմբիշի վրա. Մարզիկը մտածում է Հայաստանի դրոշի տակ հանդես չգալու մասին» հոդվածները հրապարակելու համար հիմք հանդիսացող տեղեկատվության աղբյուրը բացահայտելուն պարտավորեցնելու մասին: Երևան քաղաքի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ վարչական շրջանների ընդհանուր իրավասության դատարանի՝ թիվ ԵԿԴ/0032/08/14 գործով 26.06.2014 թվականին կայացրած որոշման դեմ դիմողների ներկայացուցիչները բերել են վերաքննիչ բողոք, որը մերժվել է ՀՀ վերաքննիչ քրեական դատարանի 22.09.2014 թ. որոշմամբ:

ՀՀ վերաքննիչ քրեական դատարանի 22.09.2014 թ. որոշման դեմ դիմողների ներկայացուցիչները բերել են վճռաբեկ բողոք, ինչի կապակցությամբ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը 23.12.2014 թվականին կայացրել է «Վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելը մերժելու մասին» որոշում²¹:

Նշված գործի շրջանակներում Սահմանադրական դատարանը նախ ամրագրեց այն չափանիշները, որոնց պահպանման դեպքում միայն կարելի է բացահայտել տեղեկատվության աղբյուրը: Այսպես, Բարձր դատարանը նշեց. ««Ձանգվածային լրատվության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի վեճի առարկա դրույթի վերլուծությունից հետևում է, որ.

նախ, տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը կարող է պարտադրվել միայն դատարանի որոշմամբ,

երկրորդ, այն կարող է իրականացվել միայն քրեական գործի առիթով,

երրորդ, նպատակը պետք է լինի ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործության բացահայտումը,

չորրորդ, հասարակության շահերի քրեաիրավական պաշտպանության անհրաժեշտությունն ավելի ծանրակշիռ պետք է լինի, քան տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու հասարակության շահագրգռվածությունը,

հինգերորդ, պետք է սպառված լինեն հասարակական շահերի

²¹ Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2015/pdf/sdv-1234.pdf>

պաշտպանության մնացած բոլոր միջոցները:

Վեճի առարկա նորմի իրավական բովանդակությունից հետևում է, որ նշված միայն բոլոր իրավապայմանների միաժամանակյա առկայությունն է հիմք հանդիսանում տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտման պարտադրանք կիրառելու համար»²²:

Բացի դրանից Սահմանադրական դատարանը հստակորեն ամրագրել է, որ «Զանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի սահմանադրաիրավական բովանդակությունը հանգում է այն բանին, որ իրավունքի գերակայությամբ առաջնորդվող ժողովրդավարական պետությունում իրավական որոշակիության և իրավունքների սահմանափակման համաչափության սկզբունքներից էլնելով՝ տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտման օրինական շահը գերակա կարող է ճանաչվել այն չբացահայտելու հանրային շահի նկատմամբ այն դեպքերում, երբ աղբյուրի բացահայտումն անհրաժեշտ է անձի կյանքի պաշտպանության, ծանր (առանձնապես ծանր) հանցագործությունը կանխելու կամ ծանր (առանձնապես ծանր) հանցանքի մեջ մեղադրվող անձի դատական պաշտպանությունն ապահովելու համար: Այդ իրավապայմաններից առնվազն մեկի առկայությունը միայն կարող է իրավաչափ հիմք դառնալ օրենքով սահմանված կարգով ու վեճի առարկա դրություն նախատեսված այլ հիմքերի առկայության դեպքում տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտման համար»²³:

АРПИНЕ ОВАННИСЯН – Защита журналистских источников информации. – Статья посвящена защите журналистских источников. В ней исследуются основные международные инструменты и документы по защите журналистских источников. Кроме того, рассматривается защита источника журналиста с разных сторон: предоставление материала, требование журналиста давать показания в суде, обыски в СМИ, слежка за частными домами журналистов. В статье большое внимание уделяется передовому международному опыту защиты журналистских источников; так, в статье анализируются стандарты Международного трибунала по Югославии по защите журналистских источников, знаменитый критерий Вигмора, применяемый в Канаде, а также опыт Словении, Италии, Швеции и других стран по защите журналистских источников. В статье также освещается прецедентное право ЕСПЧ о защите журналистских источников. Ссылаясь на правовую систему Армении, в статье также подробно упоминаются позиции Конституционного суда Республики Армения в отношении защиты журналистских источников. Опираясь на передовой международный опыт, позицию Европейского суда по правам человека и решение Конституционного суда РА, в статье определяются несколько стандартов защиты журналистских источников в правовой системе Армении с учетом особой роли журналистов в демократическом обществе.

Ключевые слова: *свобода слова, журналист, журналистский источник, ЕСПЧ*

²² Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2015/pdf/sdv-1234.pdf>

²³ Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2015/pdf/sdv-1234.pdf>

ARPINE HOVHANNISYAN – *The Protection of the Journalist's Sources.* –

The Article is dedicated to the protection of the journalist's sources. It explores the main international tools and documents for protecting journalists' sources. Moreover, the article observes the protection of the journalist's source from different dimensions: provision of material, requiring a journalist to testify in the court, searches of media organizations, and private homes of journalists' surveillance. In the article, great emphasis is placed on the international best practice in the protection of journalistic sources; thus, the article analyzes the standards of the International Tribunal of Yugoslavia on the protection of journalists' sources, the famous Wigmore test used in Canada, as well as the experience of Slovenia, Italy, Sweden and other countries in protecting journalists' sources. The article also highlights the ECHR case law on protecting journalists' sources. Referring to the Armenian legal system, the article also makes a detailed reference to the positions of the Constitutional Court of the Republic of Armenia regarding the protection of journalistic sources. Based on the international best practices, the positions of the European Court of Human Rights, and the decision of the RA Constitutional Court, the article defines several standards for the protection of journalistic sources in the Armenian legal system, taking into account the special role of journalists in a democratic society.

Key words: *freedom of speech, journalist's sources, journalist, ECHR*

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ
ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ

ՄԱՆԵ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Սույն հոդվածի շրջանակներում քննարկվելու են հետևյալ իրավական խնդիրները.

Ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ «անհամատեղելի արարք» եզրույթի մեկնաբանումը՝ պայմանավորված կրթություն և դաստիարակություն ստացող անձանց տարիքով.

Ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի՝ աշխատանքը շարունակելու հետ «անհամատեղելի արարքի» դրսևորումները՝ պայմանավորված աշխատանքին առնչվելու և չառնչվելու հանգամանքով.

Վստահությունը կորցնելու հիմքով աշխատանքային պայմանագրի լուծման կարգը՝ պայմանավորված կարգապահական տույժ կիրառելու և չկիրառելու հանգամանքով:

Բանալի բառեր – *անհամատեղելի արարք, աշխատանքային պայմանագրի լուծումը, աշխատանքային պայմանագրի լուծումը վստահությունը կորցնելու հիմքով, ուսումնադաստիարակչական գործառույթ, աշխատանքային պայմանագրի լուծումն ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողների հետ*

I. Վերլուծություն

Գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծման հիմքերի մեջ օրենսդիրը ներառել է նաև աշխատողի նկատմամբ վստահությունը կորցնելու հիմքը, որի ինքնուրույն ենթահիմք է ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողի կողմից աշխատանքը շարունակելու հետ անհամատեղելի արարք թույլ տալը: Ի տարբերություն աշխատանքային պայմանագրի լուծման մի շարք այլ հիմքերի՝ այս հիմքն առանձնանում է որոշակիության բացակայությամբ և տարաբնույթ մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս:

Խնդիրն այն է, որ.

ա. սահմանված չեն չափանիշներ, որոնց հիման վրա այս կամ այն արարքը կարող է անհամատեղելի դիտվել ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ,

բ. հստակեցված չէ «անհամատեղելի արարք» եզրույթի բնույթը, ինչով պայմանավորված՝ որոշակի չէ, թե արդյոք «անհամատեղելի արարքը» պետք է դրսևորվի աշխատանքային ժամերին կամ ուղղակիորեն

առնչվի աշխատանքային պարտականությունների կատարմանը, թե այն կարող է որևէ կերպ ուղղակիորեն չառնչվել անձի աշխատանքին և/կամ առնչվել նրա մասնավոր կյանքին:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ ենթակետը սահմանում է՝ *Գործատունը իրավունք ունի աշխատողի հետ լուծելու անորոշ ժամկետով կնքված աշխատանքային պայմանագիրը, ինչպես նաև որոշակի ժամկետով կնքված աշխատանքային պայմանագիրը նախքան դրա գործողության ժամկետի լրանալը՝ աշխատողի նկատմամբ վստահությունը կորցնելու դեպքում:*

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 122-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետը սահմանում է՝ *Գործատունը իրավունք ունի սույն օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ կետով նախատեսված հիմքով լուծելու աշխատանքային պայմանագիրը վստահությունը կորցրած աշխատողի հետ, եթե 2) ուսումնադաստիարակչական գործառույթներ իրականացնող աշխատողը թույլ է տվել տվյալ աշխատանքը շարունակելու հետ անհամատեղելի արարք:*

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 223-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը սահմանում է՝ *Աշխատանքային կարգապահությունը խախտելու համար կարող են կիրառվել հետևյալ կարգապահական տույժերը. 3) սույն օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ, 6-րդ, 8-10-րդ, 13-րդ կետերի հիմքերով աշխատանքային պայմանագրի լուծում:*

Օրենսդիրը խիստ անորոշ է ձևակերպել ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի հետ աշխատանքային պայմանագրի լուծման վստահությունը կորցնելու հիմքը՝ այն կապելով աշխատողի կողմից աշխատանքը շարունակելու հետ «անհամատեղելի արարք» կատարելու հետ: Ինչպես արդեն նշել ենք, որևէ կարգավորում սահմանված չէ ոչ միայն այն մասին, թե ինչ բնույթ պետք է կրի այդ արարքը, օրինակ՝ լինի հակաիրավական, կամ խախտի բարոյականության նորմերը, այլ նաև այն մասին, թե ինչ շրջանակներում պետք է դրսևորվի այն (օրինակ՝ որևէ ձևով առնչվի աշխատողի աշխատանքային գործունեությանը կամ վերաբերի նաև աշխատողի անձնական կյանքին):

Ուսումնասիրելով տարբեր երկրների փորձը՝ կարող ենք արձանագրել, որ ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներ կատարող անձի հետ աշխատանքային պայմանագրի լուծման հավելյալ հիմքեր սահմանվում են շատ երկրներում: Օրինակ՝ Ղազախստանի Հանրապետության աշխատանքային օրենսգրքի 52-րդ հոդվածը սահմանում է, որ աշխատանքային պայմանագիրը կարող է լուծվել դաստիարակչական գործառույթ իրականացնող այն աշխատողի հետ, ով կատարել է աշխատանքը շարունակելու հետ անհամատեղելի անբարոյական արարք¹: Ղրղզստանի աշխատանքային օրենսգրքի 83-րդ հոդվածը նույ-

¹ Տե՛ս https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832&pos=1210;14#pos=1210;14 (22.07.2022)

նաբովանդակ դրույթ է նախատեսում²:

ՈՒԴ աշխատանքային օրենսգրքի 81-րդ հոդվածի 8-րդ ենթակետը սահմանում է, որ աշխատանքային պայմանագիրն ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողի հետ կարող է լուծվել նրա կողմից աշխատանքը կատարելու հետ անհամատեղելի անբարոյական արարք կատարելու դեպքում³:

Վերը նշված պետություններում «անհամատեղելի արարքի» շրջանակները ուրվագծվել են բարոյականության համատեքստում, ինչը, անշուշտ, ինչ-որ առումով որոշակիացնում է արարքի գնահատման հնարավորությունը, սակայն, միևնույն է, չի կարգավորում այն հարցը, թե արդյոք այդ ենթադրյալ անբարոյական արարքը պետք է դրսևորվի աշխատանքի վայրում և աշխատանքային ժամերին կամ այլ կերպ առնչվի ուսումնադաստիարակչական գործառույթին:

Բացի այդ, թեև բարոյականության չափանիշով ուսումնադաստիարակչական արարքի հետ անհամատեղելի արարքի մեկնաբանությունը ինչ-որ առումով սահմանափակում է վերջինիս կիրառման շրջանակները, այդուհանդերձ ստեղծում է մեկ այլ անորոշ հարթակ բարոյական արժեքների մեկնաբանման տեսանկյունից:

Իրավունքի տեսության մեջ բարոյականությունը բնորոշվում է որպես բարու և չարի, պատվի և արժանապատվության, արդարության և պատասխանատվության, հասարակական օգտակարություն կամ վնասակարություն ունենալու վրա հիմնված վարքագծի կանոն⁴: Մեր համոզմամբ՝ բարոյականությունը միանշանակ բովանդակություն չունեցող կատեգորիա է, և նույն արարքը կարող է բարոյական կամ անբարոյական համարվել՝ պայմանավորված այն բանով, թե որ հասարակությունում կամ պետությունում է մեկնաբանվում, բացառությամբ անբարոյականության այնպիսի ծանր դրսևորումների, որոնք հանընդհանուր պարավանքի են արժանանում (մանկապղծություն, կավատություն և այլն):

Այս առումով, թեև առաջին հայացքից թվում է, որ բարոյականությունը որպես անհամատեղելի արարքի գնահատման չափանիշ սահմանելը ուրվագծում է վերջինիս մեկնաբանության սահմանները, սակայն դրան զուգահեռ՝ այն մեծ անորոշություն է պարունակում: Անգամ նույն հասարակության մեջ և նույն համայնքում ապրող երկու անձինք կարող են տարբեր մոտեցումներ ունենալ նույն արարքի բարոյական կամ անբարոյական լինելու հարցում:

² Տե՛ս <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1505>(22.07.2022)

³ Տե՛ս <https://rulaws.ru/tk/CHAST-TRETYA/Razdel-III/Glava-13/Statya-81/> (22.07.2022)

⁴ Տե՛ս *Общая теория государства и права: учебник / под ред. С.Ю. Наумова, А.С. Мордовца, Т.В. Касаевой. – Саратов: Саратовский социально-экономический институт (филиал) РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2018, էջ 110:*

➤ *Ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ «անհամատեղելի արարք» եզրույթի մեկնաբանումը պայմանավորված կրթություն և դաստիարակություն ստացող անձանց տարիքով:*

Օրենսդիրը տարիքային որևէ տարբերակում չի դրել ուսումնադաստիարակչական գործառույթի շահառուների հարցում:

Ակնհայտ է, որ կրթություն և դաստիարակություն ստացող անձինք առավելապես երեխաներն են, սակայն բարձրագույն կրթություն ստանալու շահառուներն են նաև 18 տարին լրացած անձինք:

Քանի որ երեխաների դեպքում զուգակցվում են երեխայի լավագույն շահը աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքի հետ, մեր համոզմամբ՝ այս հարաբերակցության դեպքում պետք է նախապատվությունը տրվի երեխայի լավագույն շահին, իսկ ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի վարքագծին պետք է ներկայացվեն առավել խիստ պահանջներ:

Այն դեպքերում, երբ ուսումնադաստիարակչական գործառույթի շահառուները չափահաս անձինք են, կարծում ենք՝ մոտեցումը աշխատողի վարքագծին կարող է լինել համեմատաբար մեղմ:

Օրինակ՝ երեխաներին կրթող աշխատողների դեպքում, մեր կարծիքով, ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ անհամատեղելի է ցանկացած արարք, որը կարող է վնասել երեխայի անձին և դրսևորվել նրա նկատմամբ ֆիզիկական կամ հոգեկան բռնությամբ:

Եթե ֆիզիկական բռնության դրսևորումները խիստ տեսանելի են և զուգորդվում են կրթություն ստացող անձին ցավ պատճառելու հետ, ապա նույնը չէ հոգեկան բռնության դեպքում:

Ըստ Ս. Բ. Ֆեկլինի՝ հոգեկան բռնություն է համարվում սովորողի հոգեկանի վրա բացասական ազդեցությունը, որը նրան բարոյական տառապանք է պատճառում (վիրավորանքը և նսեմացնող վերաբերմունքը, նվաստացումը, երեխայի նկատմամբ բացահայտ անբարյացակամ վերաբերմունքը և մշտական քննադատությունները, սպառնալիքները, երեխային ֆիզիկապես կամ սոցիալապես կանխամտածված մեկուսացնելը, սուտը և մեծահասակի կողմից խոստումները չկատարելը և այլ ներգործությունը, որը երեխայի մեջ առաջացնում է հոգեկան խանգարում)⁵:

Աշխատանքով պայմանավորված անհամատեղելի արարքները պարտադիր չէ, որ դրսևորվեն այս կամ այն աշակերտի կամ ուսանողի նկատմամբ: Ուսուցիչը կարող է, օրինակ, դասի ժամին վիրավորական արտահայտություններ անել մեկ այլ ուսուցչի կամ անձի նկատմամբ, որը, մեր համոզմամբ, նույնպես չի կարող համատեղելի լինել ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ, քանի որ առնվազն վատ օրինակ է և հեղինակազրկում է ուսուցչին, որպիսի պարագայում

⁵ Ст' у Фелкин С. И. Дополнительные основания увольнения педагогического работника по инициативе работодателя.// Экономика образования. № 2, 2013, էջ 40:

դժվար է պատկերացնել նրա կողմից կրթական գործառնության իրականացումը:

Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ առանձին դեպքերում խիստ խնդրահարույց է նաև «անհամատեղելի արարք» կամ «անբարոյական արարք» կատեգորիայի մեկնաբանումը:

Օրինակ՝ Վ. Ռասպուտինի «Ֆրանսերենի դասեր» պատմվածքում 11 տարեկան երեխան հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում գալիս է սովորելու մարզային կենտրոնում: Երեխային անհրաժեշտ է մեկ ռուբլի գումար օրական մեկ բաժակ կաթ գնելու համար, որը խորհուրդ էր տվել բժիշկը: Ֆրանսերենի ուսուցիչը փորձում է օգնել երեխային՝ առաջարկում է ընթրել իր հետ. տեսնելով, որ երեխան հրաժարվում է՝ ուտելիք է ուղարկում դպրոց, տեսնելով, որ դա էլ չի ընունում՝ առաջարկում է գումարով խաղ խաղալ: Երեխան «հաղթում» է, սակայն դպրոցի տնօրենն իմանալով այդ մասին, ազատում է նրան աշխատանքից: Նշված պատմվածքում հնարավոր չէ միանշանակ ասել ուսուցչի վարքագիծը համապատասխանո՞ւմ է բարոյականության պահանջներին, թե՛ ոչ: Ուսուցչի կերպարն առանձնանում է բացառիկ հոգատարությամբ, կարեկցանքով և բարությամբ. միակ նպատակը, որ ուսուցիչը հետապնդել է, երեխային օգնելն է եղել և որևէ այլ՝ նրան գումար տալու ավելի արդյունավետ տարբերակ չի կարողացել գտնել: Մյուս կողմից՝ երեխայի հետ գումարով խաղեր խաղալը, անկախ նպատակից, նույնպես դժվար է համատեղելի համարել ուսումնադաստիարակչական գործառնության հետ: Այս դեպքում, կարծում ենք, ուսուցչի արարքն ամեն դեպքում անբարոյական վարքագիծ չի կարող համարվել:

Բացի այդ, թերևս բերված օրինակը գուցե չլիներ ուսումնադաստիարակչական գործառնության հետ անհամատեղելի արարք այն դեպքում, եթե ուսուցիչը լիներ ֆրանսերենի դասախոս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում և դասավանդեր բացառապես չափահաս անձանց:

Նույն կերպ չափահասների նկատմամբ ֆիզիկական և հոգեկան բռնության դեպքերն իրենց բնույթով և դրսևորման եղանակով տարբերվում են երեխաների նկատմամբ կիրառվող բռնությունից այն պարզ պատճառով, որ երեխայի և չափահաս անձի մոտեցումը և հակադրումը նույն արարքին խիստ տարբեր կարող են լինել:

Բոլոր դեպքերում, մեր համոզմամբ, նաև չափահաս անձանց կրթելու գործառնություն իրականացնող աշխատողներին պետք է ներկայացվեն խիստ պահանջներ, գուցե ավելի մեղմ, քան դրանք ներկայացվում են անչափահասների դեպքում, սակայն էականորեն ավելի խիստ, քան դրանք ներկայացվում են այլ աշխատողների դեպքում:

Օրինակ, եթե իրավաբանը կարող է մամուլով իրեն թույլ տալ քննադատության սահմաններն անցնող, առանձին դեպքերում վիրավորական կամ ոչ պարկեշտ արտահայտություններ, և դա իր հետ

կնքված աշխատանքային պայմանագրի լուծման համատեքստում որևէ կերպ չի կարող քննարկվել, ապա մեր համոզմամբ՝ այդ արարքը եթե դրսևորվի չափահասներին դասավանդող դասախոսի դեպքում, ապա, միևնույն է, պետք է լինի անհամատեղելի ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ:

Բոլոր դեպքերում, կարծում ենք, անհամատեղելի արարքի մեկնաբանման չափանիշները պետք է տարբերվեն՝ հիմք ընդունելով շահառուների՝ չափահաս կամ անչափահաս՝ երեխա լինելու հանգամանքը:

➤ ***Ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի՝ աշխատանքը շարունակելու հետ «անհամատեղելի արարքի» դրսևորումները պայմանավորված աշխատանքին առնչվելու և չառնչվելու հանգամանքով:***

Ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ անհամատեղելի արարք կարող է դրսևորվել ինչպես աշխատանքային պարտականությունների կատարման շրջանակներում և/կամ աշխատանքին առնչվելով, այնպես էլ աշխատանքից հետո կամ որևէ առնչություն չունենալով բուն աշխատանքին:

Այն դեպքում, երբ ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ անհամատեղելի արարքն առնչվում է աշխատանքին կամ կատարվում է աշխատանքի ընթացքում, դրա անմիջական տուժողը կրթություն ստացող անձն է, և արարքի նման դրսևորումներն առավելապես լինում են բացահայտ, իսկ վերջիններիս մասին տեղեկությունը՝ հասանելի:

Այդուհանդերձ, քիչ չեն դեպքերը, երբ անհամատեղելի արարքը կատարվում է աշխատանքային ժամերից հետո կամ որևէ կերպ չի առնչվում աշխատանքին, սակայն այն նույնպես համարվում է աշխատանքային պայմանագրի լուծման հիմք:

Օրինակ, եթե դասախոսը երբեք իրեն թույլ է տվել ոչ պարկեշտ արտահայտություններ կամ վարքագիծ, ապա ակնհայտ է, որ այն հասանելի է դարձել հասարակության լայն շրջանակներին, որպիսի պարագայում խնդրահարույց է ոչ օրինակելի վարքագիծ դրսևորող անձին վստահել կրթելու և դաստիարակելու գործառույթ: Գաղտնիք չէ, որ դաստիարակության պարտադիր բաղադրիչ է ոչ միայն այն, ինչ ներկայացվում է դասավանդողի կողմից, այլ նաև նրա ծառայած օրինակը:

Չակառակ վերը նշված օրինակի՝ դասախոսը կարող է իր կենցաղում դրսևորել ոչ օրինակելի կամ անգամ ոչ բարոյական վարքագիծ, ինչն էլ պետք է պաշտպանվի մասնավոր կյանքի անձեռնմխելության իրավունքով և չքննարկվի աշխատանքային հարաբերությունների դադարեցման համատեքստում այնքան ժամանակ, քանի դեռ համապատասխան տեղեկությունը չի ստացել լայն տարածում:

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մ. Ն. Մալենինայի կարծիքով, գործատուն պետք է ունենա իր նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու իրավունք ուսումնա-

դաստիարակչական գործառույթներ իրականացնող այն աշխատողի հետ, ով անբարոյական արարք է կատարել ոչ աշխատանքի վայրում և միջոցներ է ձեռնարկել այդ մասին անորոշ շրջանակով անձանց տեղեկացնելու վերաբերյալ⁶:

Մեր կարծիքով, էական չէ, թե ենթադրյալ անբարոյական վարքագիծն ինչպես է հանրայնացվել իր կամքով, թե հակառակ դրա: Բոլոր դեպքերում, այն պահից սկսած, երբ հասարակության լայն շերտերին հայտնի է դառնում դասավանդողի ոչ օրինակելի վարքագիծը, նա է կրում դրա բացասական հետևանքները, այդ թվում՝ նաև աշխատանքային պայմանագրի լուծման ռիսկը: Օրինակ՝ համալսարանն իր դասախոսի հետ վստահությունը կորցնելու հիմքով լուծել է աշխատանքային պայմանագիրն այն բանի համար, որ նա դեռ մինչև աշխատանքի ընդունվելը ԱՄՆ-ում կատարել էր համակարգչային եղանակով խարդախություն և պատիժը չէր կրել: Այդ փաստի մասին համալսարանը տեղեկացել է արդեն այն ժամանակ, երբ աշխատողին պետք է հանձնեին ԱՄՆ-ին պատիժը կրելու (ԵԿԴ/4054/02/16): Տվյալ դեպքում ակնհայտ է, որ դասախոսի կատարած արարքը չի առնչվել իր աշխատանքային գործառույթին և կատարվել է մինչև աշխատանքի ընդունվելը, սակայն արդյոք ք դիտավորյալ հանցագործություն հանդիսացող արարք՝ խարդախություն կատարած անձը կարող է դասավանդել ըստ էության իրականացնելով կրթական և դաստիարակչական գործառույթ: Արդյոք ք հեղինակավոր կարող է համարվել այն բուհը, որտեղ դասավանդում են թեկուզ նախկինում դիտավորյալ հանցագործություններ կատարած անձինք:

Մենք չենք կիսում պրոֆեսոր Մ. Ն. Մալենինայի մոտեցումն այն հարցում, որ եթե դասավանդողն անբարոյական վարքագիծ է դրսևորում ոչ աշխատանքի վայրում, և այդ մասին հայտնի է դառնում իր կամքից անկախ, ապա նման վարքագծի համար աշխատանքային պայմանագրի լուծումը խիստ խնդրահարույց է, քանի որ աշխատանքային օրենսդրությունն առաջին հերթին կոչված է կարգավորելու աշխատանքային գործունեության ընթացքում ծագող հարաբերությունները⁷:

Այս տեսանկյունից համամիտ ենք իրավաբանական գրականության մեջ առկա այն մոտեցմանը, որ առանձին կատեգորիայի աշխատողների համար, որոնց թվում են նաև ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողները, կարգապահական խախտում կարող են համարվել նաև ոչ աշխատանքային պարտականությունները կատարելու շրջանակում և կենցաղում կատարվող արարքները⁸:

⁶ Տե՛ս **Маленина М.Н.** Аморальный проступок преподавателя: правовая оценка понятия и последствий в сфере трудового и гражданского права.// Журнал российского права, № 10, 2018. Трудовое право и право социального обеспечения, էջ 61:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

⁸ Տե՛ս **Дацко Н. П.** Дисциплинарные увольнения педагогических работников в Российской Федерации.// Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2016. Т. 16, № 1, էջ 68:

Ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձանց դեպքում պետք է օրենսդրորեն սահմանվեն լրացուցիչ սահմանափակումներ, քանի որ նրանց վարքագիծը թե՛ աշխատանքի վայրում, թե՛ դրանից դուրս պետք է լինի հնարավորինս օրինակելի՝ բացառելով դիտավորյալ հանցագործություններ կատարելու կամ անբարոյական վարքագիծ դրսևորելու ցանկացած դեպք:

➤ ***Վստահությունը կորցնելու հիմքով աշխատանքային պայմանագրի լուծման կարգը պայմանավորված կարգապահական տույժ կիրառելու և չկիրառելու հանգամանքով:***

Իրավաբանական գրականության մեջ հանդիպում են տեսակետներ այն մասին, որ ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողների հետ աշխատանքին անհամատեղելի անբարոյական արարք կատարելու հիմքով աշխատանքային պայմանագրի լուծման կարգը պետք է լինի միասնական. անկախ անբարոյական արարքի կատարման տեղից և ժամանակից, և հետևաբար չպետք է առաջանա կարգապահական տույժի կիրառման կարգը պահպանելու անհրաժեշտություն⁹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 223-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը սահմանում է, որ աշխատանքային պայմանագրի լուծումը որպես կարգապահական տույժ կարող է կիրառվել *աշխատանքային օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ (վստահությունը կորցնելը) կետի հիմքով:*

Որևէ այլ կարգավորում վստահությունը կորցնելու հիմքի կիրառման դեպքի համար օրենսդիրը չի սահմանել, ինչից էլ ուղղակիորեն բխում է, որ վստահությունը կորցնելու դեպքում ազատման հրամանը կայացվում է որպես կարգապահական տույժ, ուստի և պետք է պահպանվի այն կիրառելու կարգը:

Իհարկե, այս կարգավորումից բխում է նաև, որ «անհամատեղելի արարք» եզրույթը պետք է մեկնաբանվի բացառապես կարգապահական խախտման համատեքստում, իսկ այս դեպքում այդ արարքը պետք է առնչվի աշխատանքային պարտականությունների կատարմանը, դրսևորվի աշխատանքի վայրում և աշխատանքի ժամերին:

Այդուհանդերձ, մեր համոզմամբ, տվյալ դեպքում առկա է իրավական բաց, և վստահությունը կորցնելու՝ առնվազն ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձանց մասով սահմանված ենթահիմքը պետք է լրացուցիչ կարգավորվի, և սահմանվի վերջինիս տարանջատման հնարավորությունը կարգապահական այլ խախտումներից:

Եթե կարգապահական տույժի կիրառման կարգի՝ բացատրություն

⁹ Տե՛ս **Бочарникова М. А.** Особенности расторжения трудового договора с педагогическими работниками // Комментарий судебной практики. Вып. 10 / под ред. К. Б. Ярошенко. М., 2004:

պահանջելու մասով որևէ խնդիր չենք տեսնում, ապա ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի կողմից աշխատանքը շարունակելու հետ «անհամատեղելի արարքք» կարգապահական խախտում դիտարկելը, մեր կարծիքով, ճիշտ մտեցում չէ և անհիմն նեղացնում է այդ արարքի դրսևորման եղանակներն ու ժամանակը:

Խնդրին անդրադարձել է նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանը և իր՝ ԵԿԴ/4054/02/16 քաղաքացիական գործով 2019 թվականի մարտի 28-ի որոշմամբ հայտնել է հետևյալ իրավական դիրքորոշումը. «Վճռաբեկ դատարանն արձանագրում է, որ աշխատողի նկատմամբ վստահությունը կորցնելու դեպքում օրենսդրի կողմից գործատուի համար սահմանվել է աշխատողի նկատմամբ ներգործության կիրառման երկու տարբերակ՝

1) գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծում՝ առանց աշխատողին նախապես ծանուցելու պարտականության, կամ

2) կարգապահական պատասխանատվության կիրառում՝ մասնավորապես որպես կարգապահական տույժ կիրառելով աշխատանքային պայմանագրի լուծումը, որի դեպքում գործատուն պարտավոր է պահպանել կարգապահական տույժի կիրառման ընթացակարգը: Նման այլընտրանք նախատեսելու նպատակը, Վճռաբեկ դատարանի գնահատմամբ, աշխատողի և գործատուի շահերի հավասարակշռումն է՝ նկատի ունենալով, որ հնարավոր են իրավիճակներ, երբ աշխատողին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելու կարգը պահպանելը և անհապաղ աշխատանքային պայմանագիրը չլուծելը կարող է լրացուցիչ վնասներ հասցնել գործատուին՝ անհարկի անհամաչափությունն առաջացնելով աշխատողի և գործատուի շահերի միջև (օրինակ՝ եթե աշխատողը հրապարակել է գաղտնիք, կամ դրամական արժեքներ սպասարկելիս նյութական վնաս է հասցրել գործատուին):»:

Բովանդակային առումով համաձայն լինելով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիտարկմանը՝ այդուհանդերձ մեր համոզմամբ՝ վերջինս դուրս է եկել իրավական նորմը մեկնաբանելու իր սահմանադրական լիազորությունների շրջանակից: Օրենսդիրը չի սահմանում գործատուի հնարավորությունը վստահությունը կորցնելու հիմքով լուծելու աշխատանքային պայմանագիրն առանց կարգապահական տույժ կիրառելու: Ավելին, ընդամենը մեկ հոդված է սահմանված այն մասին, թե ինչպես պետք է կիրառվի վստահությունը կորցնելու հիմքը, և այդ նորմը հստակ սահմանում է, որ ազատման հրամանը կիրառվում է որպես կարգապահական տույժ:

Վերոգրյալը հաշվի առնելով՝ կարծում ենք, տվյալ դեպքում խնդիրը պետք է լուծվի օրենսդրական փոփոխությունների ճանապարհով:

Եզրահանգում

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ պետք է արձանագրենք, որ ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող անձի հետ վստահությունը կորցնելու հիմքով աշխատանքային պայմանագրի լուծման ինստիտուտը խիստ թերի է կարգավորված: Հստակեցված չէ «անհամատեղելի արարք» եզրույթի բովանդակությունը, և անգամ կանխորոշված չէ վերջինիս հնարավոր մեկնաբանման ուղղությունը: Հստակեցված չէ նաև, թե ուսումնադաստիարակչական գործառույթի իրականացման հետ անհամատեղելի արարքը ինչպես և երբ պետք է դրսևորվի՝ աշխատանքային պարտականությունները կատարելու շրջանակներում, թե՞ ներառի նաև աշխատողի՝ աշխատանքից դուրս դրսևորվող վարքագիծը:

Մեր կարծիքով՝ այս հիմքը պետք է ներառի առնվազն թե՛ աշխատանքի ընթացքում, թե՛ դրանից առաջ կամ հետո աշխատողի դրսևորած անբարոյական, հակադաստիարակչական և քրեական օրենքով հետապնդվող դիտավորությամբ կատարված արարքները՝ որոշակի ծանրություն ունենալու դեպքում: Աշխատողի մասնավոր կյանքում դրսևորած վարքագիծը կարող է հիմք դառնալ աշխատանքային հարաբերությունների դադարման համար, եթե այն հանրայնացվել է կամ կրում է խիստ անբարոյական կամ հակաիրավական բնույթ: Օրինակ, եթե անգամ ուսուցչի կավատությամբ զբաղվելու փաստը հանրային չէ, ապա միևնույն է, այն պետք է դիտարկվի որպես «ուսումնադաստիարակչական գործառույթի հետ անհամատեղելի արարք»: Վերջապես, մեր համոզմամբ, պետք է տարբերակված մոտեցում դրսևորվի «անհամատեղելի արարք»-ի մեկնաբանության հարցում՝ պայմանավորված կրթություն և դաստիարակություն ստացող անձանց տարիքային խմբով:

МАНЕ КАРАПЕТЯН – *Расторжение трудового договора с работниками, выполняющими образовательные функции.* – К числу оснований прекращения трудового договора по инициативе работодателя законодатель отнес также основания утраты доверия к работнику, самостоятельной подосновой которой является совершение работником деяния, несовместимого с продолжением выполнения воспитательной функции. В отличие от ряда других оснований расторжения трудового договора данное основание отличается отсутствием определенности и допускает различные толкования. Проблема заключается в том, что законодателем четко не определены критерии, по которым можно определить, совместимо ли то или иное действие с воспитательной функцией или нет.

Данная статья посвящена институту расторжения трудового договора с лицом, выполняющим образовательную функцию, по инициативе работодателя, представлены существующие к нему научные подходы, опыт зарубежных стран и судебная практика Республики Армения.

Ключевые слова: *несовместимый поступок, расторжение трудового договора, расторжение трудового договора по причине утраты доверия, воспитательная функция, расторжение трудового договора с работниками, выполняющими воспитательную функцию*

MANE KARAPETYAN – *Termination of Employment Contract with Employees Carrying out Educational Functions.* – In the grounds for termination of the employment contract at the initiative of the employer, the legislator also included a ground for loss of confidence in the employee, the independent basis of which is the permission of an employee performing an educational function, an action incompatible with the continuation of work. Unlike a number of other grounds for termination of an employment contract, this basis is characterized by a lack of certainty and gives rise to heterogeneous interpretations. The problem is that the legislator has not clearly regulated, by what criteria should it be determined whether this or that act is compatible with the educational function or not? This article presents the institute of termination of an employment contract at the initiative of an employer with a person performing an educational function, existing scientific approaches to it, the experience of foreign countries and the judicial practice of the Republic of Armenia.

Key words: *inappropriate behavior, termination of employment contract, termination of employment contract based on loss of trust, educational function, termination of employment contract with employees performing educational function*

COPYRIGHT IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE GENERATED RESULTS

ARPINE HOVHANNISYAN, NUNE POGHOSYAN

The paper discusses the possibility of protecting artificial intelligence results under copyright from the point of view of the author of the work, the conditions of protection and the rights granted as a result of protection. In modern world, artificial intelligence creates works that, if created by humans, would inevitably be considered copyrighted works and would be subject to legal protection. There is still no unified approach to the recognition of copyright to the results created by artificial intelligence, while the solution to this issue can be of theoretical and practical importance.

In the course of the research, general philosophical and traditional-legal methods were used. The research was based on both legal sources (RA Law on Copyright and Related Rights, Berne Convention, judgments of the RA Court of Cassation and foreign courts), as well as scientific works such as published books, scientific articles, etc.

The article raises the question of the possibility of legal protection of works created by artificial intelligence within the framework of other legal structures, including the legal regulations regarding the persons organizing the creation of the work.

Key words: artificial intelligence, copyright, author, creativity, originality, moral rights, persons organizing the creation of the work

Along with the rapid pace of technological development in the modern world, new challenges for the development of law are emerging. As a result of the creation and implementation of artificial intelligence, today it is possible to use various search engines (for example, Google Search), recommendation systems (used by YouTube, Amazon and Netflix), human speech understanding systems (for example, Siri, Alexa), self-driving cars (like Waymo), creative tools (ChatGPT and AI art), automated decision-making and strategic game systems (like chess and Go), and more. Artificial intelligence is used by large social networks to solve various problems. For example, the UK House of Commons Digital, Culture, Sport and Media Committee in its 2019 report raised the possibility of using artificial intelligence to combat hate speech on social media¹. Today, Facebook uses artificial intelligence to identify and remove hate speech², misinformation³, and other harmful posts from its content.

Artificial intelligence is also involved in the creation of intellectual property objects. For example, in 2016, a painting called "The Next Rembrandt" was presented at an exhibition in Amsterdam, which was obtained using deep learn-

¹ House of Commons Digital, Culture, Media and Sport Committee, Disinformation and 'fake news', Eighth Report of Session 2017–19, Published on 18 February 2019 by authority of the House of Commons, available at <[Disinformation and 'fake news' \(parliament.uk\)](https://www.parliament.uk/disinformation-and-fake-news)>

² <https://ai.facebook.com/blog/how-facebook-uses-super-efficient-ai-models-to-detect-hate-speech/>

³ <https://ai.facebook.com/blog/heres-how-were-using-ai-to-help-detect-misinformation/>

ing systems of artificial intelligence. Based on a study of 346 works by the Dutch artist Rembrandt, the system replicated the artist's brushstrokes, use of light and shadow, facial features, symmetry, and expressive style of the subjects and obtained the artist's portrait⁴.

Another example an artificial intelligence machine system called DALLE-2. As a result of running it, it is possible to obtain images by entering certain words that describe them. In other words, this system converts text into images through an encoding-decoding chain⁵.

Through artificial intelligence, it is also possible to receive various music, symphonies, articles, videos, portraits, video games, TV episodes, poems, stories, new words, simulations of this or that situation, characters, summaries, designs, etc.

In order to create such results of artificial intelligence activity, to promote innovations, technological progress, to receive economic benefits from them, to protect them from using, copying, and transforming in various ways, it is important to protect these results from a legal point of view. Therefore, the existence of such wide opportunities for creation of intellectual property objects by artificial intelligence gives rise to such legal questions as, for example, the possibility of protecting the results of artificial intelligence under copyright, the need to recognize artificial intelligence as a possible subject of copyright.

Although there is currently no unified definition of the concept of artificial intelligence, the existing approaches to its nature and concept generally conclude that it is a complex software system performing such problem-solving functions as are typical of human intelligence. Thus, for example, according to J. Fetzer so-called artificial intelligence refers to things that, as a result of some process, have a certain property—intelligence—because they were created, designed, or manufactured that way⁶. J. McCarthy notes that the creation and use of artificial intelligence is aimed at understanding human intelligence through the use of computers, however, AI is not limited to methods that are biologically observable⁷. H. According to Surden, artificial intelligence should be described as the use of technology for the purpose of automating the solution of problems that usually require human intelligence⁸.

There are various subfields of artificial intelligence, one of which is machine learning. The logic of the latter's work is to identify essential patterns in the available data and use them to solve this or that problem. In other words, a machine learns by taking data from a knowledge or experience base and generating results that can be used later by other algorithms to solve a problem⁹. Such

⁴ <https://medium.com/@divya.dixit/the-next-rembrandt-3631f4e04b98>;
<https://www.nextrembrandt.com/>

⁵ <https://medium.com/geekculture/what-is-dalle-2-what-to-know-before-trying-the-groundbreaking-ai-e7a585f2edf0>; <https://openai.com/product/dall-e-2>

⁶ Fetzer, J.H. (1990). What is Artificial Intelligence?.In: Artificial Intelligence: Its Scope and Limits. Studies in Cognitive Systems, Kluwer Academic Publishers vol 4. Springer, pp 3-4; DoI.: https://doi.org/10.1007/978-94-009-1900-6_1

⁷ McCarthy J. (2007), What is artificial intelligence? Computer Science Department Stanford University, Stanford, CA 94305; <http://www-formal.stanford.edu/jmc/>, Revised November 12, 2007, page 2;

⁸ Surden H., Artificial Intelligence and Law: An Overview, 35 Ga. St. U. L. Rev. (2019). Available at: <https://readingroom.law.gsu.edu/gsulr/vol35/iss4/8>; page 1307;

⁹ Lee JA, Hilty R., and Liu KC, "Artificial Intelligence and Intellectual Property", Oxford

systems play a major role in the creation of intellectual property objects.

Machine learning has its types. As such, supervised learning, unsupervised learning and reinforcement learning are mainly distinguished. In the case of supervised learning, the data serving as a basis for learning contains information that is missing in the test data unknown to the system, and the task of the AI is to predict with maximum accuracy which information is missing in the test data based on its learning. In the case of unsupervised learning, the AI must reveal the internal structure of the data given to it, the accuracy of which is not checked by any external source. It is believed that this kind of learning is more similar to the process of learning by a person, because, for example, when a person learns to see, no one explains to him how to do it¹⁰. In reinforcement learning, the AI learns as a result of interaction with the environment, which includes the AI's actions to change the environment and the punishments or rewards received in response, and the goal is to maximize the rewards¹¹.

Although there is currently no artificial intelligence operating completely independent of human intervention, there is a segment of artificial intelligence operations that cannot be explained by humans and is often referred to as the "black box" of artificial intelligence. Artificial intelligence deals with the reception, recognition, storage, analysis of large amounts of data, the discovery of connections between them, the reception and transmission of results, in which a certain part of its steps are unknown even to programmers. It is still not clear which features of the training data are used to achieve the goal set by the AI and to obtain the expected result, and it is due to the ability of the AI to perform, independently create and reason about tasks beyond human capabilities that it is considered "intelligent". However, such ability is limited by the learning problem posed and the data provided for training, since all three of the above-mentioned types of machine learning activities are highly dependent on human input, which in each case can be expressed in the formulation of the learning task, its design, and the development of an algorithm for its implementation, in the forms of providing initial data for training¹².

Referring to the possibility of protecting the results created by artificial intelligence under copyright (in particular, in the subfield of machine learning), it is necessary to consider it from the point of view of the subject of copyright, the conditions of protection and the rights granted as a result of protection.

One of the debatable issues surrounding not giving copyright protection to the results created by artificial intelligence is the traditional approach that copyright applies only to works created by a human author.

For example, in the Berne Convention on the Protection of Literary and Artistic Works¹³, which was adopted in 1886 and later amended many times, the concept of authorship is not clearly defined. Nevertheless, some authors, referring to the provi-

University Press, United Kingdom, 2021, page 8; DOI: 10.1093/oso/9780198870944.001.0001

¹⁰ Pam Frost Groder, 'Neural Networks Show New Promise for Machine Vision' (2006) 8(6) *Computing in Science & Engineering* 4.

¹¹ *Supra* note 9, pp. 12-25;

¹² *Ibid*, pp. 26-27;

¹³ Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works amended on September 28, 1979 available at <<https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283698>>

sions of the convention, find that it refers only to the works of human authors¹⁴.

Regarding this issue, there are similar approaches in the positions expressed by the courts within the framework of various judicial cases. Thus, for example, on the basis of the regulations defined in the EU Copyright Directive, the EU Court of Justice expressed the position that authorship is strictly related to the author's personality¹⁵.

In another case, which involved a monkey's copyright in a photo of himself, the U.S. District Court for the Northern District of California denied recognition of the monkey's copyright, thereby upholding the view that the creation of the work is attributable only to humans and only human-made results can be protected by copyright¹⁶. Such an approach in itself excludes the recognition of copyright to the results created by artificial intelligence, unless a significant creative contribution has been made by a human being¹⁷.

In Australia, too, only a natural person can be the author of a work¹⁸, which excludes the recognition of copyright in the results created by AI. In *Acohs Pty Ltd v Ucorp Pty Ltd* case, the High Court of Australia held that the computer-generated HTML code underlying information sheets was not copyrightable because it was created by a computer program, not a human¹⁹. In this case, both the creator of the computer program and the person who enters information into it cannot be considered the author²⁰.

There are countries, such as Great Britain, South Africa, New Zealand, Ireland, where computer-generated work is considered work created in the absence of a human author²¹. These countries recognize the copyright of computer-generated results of the person who performed the actions necessary to create the result²². For example, in *Nova Productions Ltd v Mazooma Games Ltd* case, the High Court of England and Wales had to decide whether elements of a computer game created using bitmap images created by a developer were in fact the developer's work. The court took into account that the developer created these images, in which he implemented the rules and logic on the basis of which each element of the game was created. Therefore, he is the entity by whom the means necessary to create the work were taken, and he must be considered the

¹⁴ Ginsburg, J.C. (2018). People Not Machines: Authorship and What It Means in the Berne Convention. IIC 49, 131–135, DOI: <https://doi.org/10.1007/s40319-018-0670-x>

¹⁵ European Court of Justice (2011a) *Painer v. Standard Verlags GmbH* C-145/10; European Court of Justice (2012) *Football Dataco Ltd v. Yahoo! UK Ltd* C-604/10;

¹⁶ *Naruto v Slater*, case no. 15-cv-04324-WHO (N.D. Calif. 2016);

¹⁷ Abbott R. B. (2016) *I Think, Therefore I Invent: creative computers and the future of patent law*. Boston College Law Review, Vol. 57, 1079–1126; Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2727884> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2727884>; Yanisky-Ravid S. (2017), *Generating Rembrandt: Artificial Intelligence, Copyright, and Accountability in the 3A Era--The Human-like Authors are Already Here- A New Model*, Mich. St. L. Rev. 659-726, Available at: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/956

¹⁸ Copyright Act 1968, s. 32;

¹⁹ *Acohs Pty Ltd v Ucorp Pty Ltd* [2010] FCA 577;

²⁰ Ihalaenen, J. (2018). Computer creativity: artificial intelligence and copyright. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 13, 724-728, page 3;

²¹ *Supra* note 9, page 176; Miernicki M., Irene Ng (Huang Ying), (2021) "Artificial intelligence and moral rights", *AI & Society* 36(2), 321; DOI: [10.1007/s00146-020-01027-6](https://doi.org/10.1007/s00146-020-01027-6)

²² MacCutcheon J (2013) The vanishing author in computer-generated works: a critical analysis of recent Australian case law. *Melbourne University law review* 36:915–969;

author of the work²³. However, what actions should be considered "necessary actions" is still the subject of various debates²⁴.

Referring to the issue of human-author of a work from the point of view of the Republic of Armenia's legislation, we should note that Article 6 of the RA Law "On Copyright and Related Rights" (Law) stipulates that the natural person who created the work is recognized as an author. And in accordance with Article 4, Part 1, Clause f of the same law, the results obtained without human creative activity with the help of technical means are not considered the object of copyright. Regarding the issue, the Court of Cassation expressed the position that "Creativity is an immaterial good, the result of the spiritual activity of people, the immaterial result of the intellectual activity of a person"²⁵. In other words, under the current legal regulations, only a person can be recognized as the author of a work in RA, which in itself excludes the recognition of the copyright of artificial intelligence. Nevertheless, in the current era of rapid technological developments, the possibility of legal protection of the results of artificial intelligence should not be excluded, and the further possibility of copyright recognition should be considered from the standpoint of the legal personality of artificial intelligence.

Legal personality is the ability of a person to have rights, to bear responsibilities, to acquire and implement them through his actions. It is strictly related to the subject's autonomy, the ability to make independent decisions, implement them and bear responsibility for them. The autonomy of artificial intelligence implies that it should act completely independently of humans, without human control, independently posing problems and creating their solutions. It is in the presence of such autonomy that one can talk about the possibility of granting rights to artificial intelligence, setting responsibilities for it, and taking legal responsibility on its own. Meanwhile, currently, even the most advanced computer programs and robots are not capable of acting independently beyond human supervision: they are limited by the problem posed by the person, the continuously performed instructions, the predetermined framework of the processes, even if at a certain stage of the processes a person cannot explain as a result of which actions the program gets a certain result. Therefore, artificial intelligence cannot independently enter into legal relations, realize its rights, duties and be responsible for them. Finally, as noted by B. Smith, legal personality as a legal concept aims to regulate human behavior²⁶. Therefore, at least the possibility of artificial intelligence being the holder of copyright is debatable.

Referring to the next key condition for providing protection under copyright to this or that object, that it is the result of creative activity, A. Bridy believes that if creativity is not defined as an absolutely human characteristic, but can be understood as a set of certain characteristics of behavior, then it can

²³ Supra note 10, p. 2;

²⁴ Davies CR (2011) An evolutionary step in intellectual property rights—artificial intelligence and intellectual property. *Computer Law and Security Review*, University of Glamorgan 27:601–619; Perry M, Margoni T (2010), Thomas, From Music Tracks to Google Maps: Who Owns Computer Generated Works?. *Computer Law and Security Review*, Vol. 26, pp. 621-629, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1647584>; Lambert P (2017) Computer-generated works and copyright: selfies, traps, robots, AI and machine learning. *EIPR* 39:12–20; DOI:10.31228/osf.io/np2jd

²⁵ 3-19(ՎԴ), 2007 decision of the Cassation Court of the Republic of Armenia;

²⁶ Smith B. (1928) "Legal Personality." *The Yale Law Journal*, vol. 37, no. 3, pp. 283–99. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/789740>.

be embedded in the codes of machines²⁷. D. Schoenberger tried to reveal the possibility of creativity by artificial intelligence from the standpoint of cognitive psychology. Examining creativity and intelligence as psychological phenomena, the author notes that the first is typically characterized by the features of innovation and usefulness, the evaluation criteria of which are interconnected fluency, flexibility, originality, elaboration, uniqueness, and intelligence is the ability to acquire and apply knowledge and skills or psychological quality that includes the ability to learn from experience, adapt to new situations, understand and apply abstract concepts, and use knowledge to manage the environment. Therefore, a link between creativity and intelligence is hypothesized, and creativity requires a minimum level of intelligence²⁸.

In 1950, A. Turing developed a test, known as the "Turing Test", according to which a computer exhibits rational behavior if it is able to respond in a human-like manner when communicated in natural language, and the person communicating with it would assume that the communicator is human²⁹. However, this approach was later replaced by the Lovelace test, according to which computers can be considered intelligent only when they have the ability to create independently. In other words, a computer can have intelligence if the person who created it cannot explain how the computer gets this or that result³⁰.

Essentially, all the mentioned approaches are based on the idea of intelligence being a characteristic of a person and the idea of mutual connection between creativity and intelligence. It implies that the ability of artificial intelligence to demonstrate creativity in the process of creating a result directly depends on the presence of a certain level of intelligence. Although the above-listed characteristics of creativity may be present in the work, in each case it is necessary to find out to what extent they are the result of intellectual activity, and not, for example, chance.

Various courts have also addressed the question of the possibility of creativity during the creation of a certain result by artificial intelligence. For example, the EU Court of Justice expressed the position that the works that are original, the result of the author's free and creative choice, and in which the author's creativity is expressed, can be the object of copyright protection³¹. That position was also found later in a number of other cases, where the EU courts adopted the concept of the result of the author's own intellectual activity³². Following this concept, many authors find that the results created by automatic AI systems do not meet the specified criteria and therefore cannot be considered

²⁷ Birdy, A. (2016). The Evolution of Authorship: Work Made by Code. The Columbia Journal of Law & The Arts, 39(3), 395–401, DOI: <https://doi.org/10.7916/jla.v39i3.2078>;

²⁸ Schönberger D. (2018), Deep Copyright: Up - And Downstream Questions Related to Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) in Droit d'auteur, 4.0 / Copyright 4.0, DE WERRA Jacques (ed.), Geneva / Zurich (Schulthess Editions Romandes) pp. 145-173., Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3098315>, pp. 3-4.

²⁹ Turing A. M., (1950) Computing machinery and intelligence, Mind, Volume LIX, Issue 236, October, pp. 433–460, DOI: <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>

³⁰ Bringsjord S, Bello P, Ferrucci D, (2011) 'Creativity, the Turing Test, and the (Better) Lovelace Test' *Minds and Machines* 11(1); DOI: [10.1023/A:1011206622741](https://doi.org/10.1023/A:1011206622741)

³¹ Infopaq: C-5/08 Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 16 July 2009;

³² BSA: C-393/09, Judgment of the Court (Third Chamber) of 22 December 2010; Painer: C-145/10, Judgment of the Court (Third Chamber) of 1 December 2011; Dataco: Case 604/10, Judgment of the Court, (Third Chamber) of 1 March 2012;

original works and be the object of copyright protection³³.

The US Supreme Court also referred to the standards of originality and creativity of copyright. The court found that only those parts of a work that are the author's creation can be protected under copyright, and the mere selection, coordination, and arrangement of information were not considered factors that give the work originality. In this case, the court initiated the application of the "minimum plausibility" standard, which implies that works created by artificial intelligence are nothing more than mechanical work, and if a person does not invest originality in them, then they cannot be protected by copyright³⁴.

An approach similar to the above-mentioned positions is also adopted in the legal regulations of the Republic of Armenia. From the wording of Article 3, Part 1 of the Law, it follows that a work is the unique result of the author's creative work. In other words, our legislation also defines the conditions for copyright objects to be the result of their originality and creative activity. Therefore, in order to be protected under copyright, results created by artificial intelligence must also meet these standards.

There are some authors who believe that even in the case when the result of intellectual activity was created with the help of artificial intelligence, the originality of the work can be present if the human contribution in obtaining that result is significant³⁵. Perhaps this was also the position expressed by the Internet Court of Beijing in China, where the court, although it confirmed that machines cannot create the subject matter of copyright, and the essential thing here is that they are created by humans, but found that the human contribution that had led to the creation and use of the object, deserved some protection under copyright³⁶.

In our opinion, such situations, when the work is created by a person with some technical support of artificial intelligence, are different from those situations when a person only voluntarily determines certain scopes of work creation, and the actual result is realized by artificial intelligence. In the first case, the question of the possibility of protection of the work under copyright is simpler, because the conditions regarding both the human author and creativity can be met, while in the second case, the question of the demonstration of creativity by artificial intelligence and the determination of the author of the created work is at least debatable.

³³ Madeleine CB (2018), Artificial intelligence and the creative industry: new challenges for the EU paradigm for art and technology by autonomous creation, in Woodrow BARFIELD and Ugo PAGALLO (eds), Research handbook on the law of artificial intelligence, Northampton, MA : Edward Elgar Publishing, pp. 511-535, DOI: [10.4337/9781786439055.00032](https://doi.org/10.4337/9781786439055.00032) Deltorn, Jean-Marc and Macrez, Franck (2018), Authorship in the Age of Machine learning and Artificial Intelligence. In: Sean M. O'Connor (ed.), The Oxford Handbook of Music Law and Policy, Oxford University Press, 2019 (Forthcoming), Centre for International Intellectual Property Studies (CEIPI) Research Paper No. 2018-10, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3261329> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3261329>; Lauber-Ronsberg, Hetmark A. and S., 2019. The concept of authorship and inventorship under pressure. Does artificial intelligence shift paradigms? Journal Intellectual Property law and practice 14: 570-79; DOI: [10.1093/jiplp/jpz061](https://doi.org/10.1093/jiplp/jpz061)

³⁴ Supra note 9, pp. 164-168; Feist Publications, Inc. v Rural Telephone Service Co., 499 US 340 (1991);

³⁵ Bob L. T., Iglesias S. M, Ben-Tal O., Miron M. and Gómez E., 2019, Artificial Intelligence and Music: Open Questions of Copyright Law and Engineering Praxis, *Arts* 2019, 8(3), 115; <https://doi.org/10.3390/arts8030115>, page 4.

³⁶ Beijing Feilin Law Firm v Beijing Baidu Netcom Science Technology Co., Ltd., No 239 Minchu (Beijing Internet Ct. 2018).

Perhaps the position of the Chinese District Court regarding the recognition of copyright to the results created by artificial intelligence has been unique and different. The court found that the article created by Tencent's Dreamwriter AI Writing Robot was copyrightable because it met the requirements of a written work, and its content showed the selection, analysis, and decision-making of relevant information and data. In addition, the scope of the article's form of expression was predetermined as a result of the activities of the petitioner's work team, therefore, in this respect, it also met the requirements of copyright³⁷. Essentially, with this example, the court gave less weight to the claim of the human author and emphasized the existence of the condition of originality of the work. Until then, the accepted approach is that such works should be recognized as public property due to the lack of individuality and originality. But the court's position indicates that if the work meets the criterion of originality, it should receive legal protection³⁸.

Based on such diverse approaches to the possibility of showing creativity, in the theory, the person who created the artificial intelligence, the programmer, the person who invests input data in it, or the owner of the artificial intelligence are considered as possible subjects of copyright in relation to the results created by artificial intelligence. We believe that the recognition of copyright to the results created by artificial intelligence of all the mentioned entities cannot be unambiguous, and the contribution of each of them to the manifestation of creativity can be significantly different in various situations. For example, the programmer predetermines the frameworks in which the artificial intelligence should work, but in each case the latter gets the work with one or the other characteristics, often as a result of a "choice" unknown to him. Or, no matter how significant the contribution of the person providing input data to the artificial intelligence, the final result created may not be the result of his independent creative efforts and creative choice, but be mediated by the work of the algorithm of the software system. As for the owner of the artificial intelligence, the latter may be the holder of property rights to the mentioned works, but not the author of the work.

It should also be taken into account that recognition of copyright aims to protect the author's economic and moral rights to the results of intellectual activity. Therefore, when determining the subject of copyright for the results created by artificial intelligence, attention should also be paid to the fact of who will own the moral rights to that work. In this regard, M. T. Sundara Raya notes that in an environment where machine learning is becoming more commonplace and machine "creativity" is of increasing interest, moral rights of authors can help distinguish and protect the rights of human authors³⁹. According to Rigamonti, the author is granted moral rights because the work expresses the author's personal characteristics⁴⁰. M. Miernicki believes that the definition of moral rights pursues the goal of recognizing the author of the work and

³⁷ Shenzhen Tencent Computer System Co. Ltd. v Shanghai Yingxun Technology Co., Ltd., No 14010 Minchu (Shenzhen Nanshan District Ct. 2019).

³⁸ *Supra* note 9, pp. 172-173;

³⁹ Sundara Rajan M. T. (2019) "Moral rights: the future of copyright law?" *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 2019, Vol. 14, No. 4, p. 257-258; DOI: <https://doi.org/10.1093/jiplp/jpz008>

⁴⁰ Rigamonti CP (2006) Deconstructing moral rights. *Harvard International Law Journal* / Vol. 47:353-412;

prohibiting the making of changes to it, the protection of the author's interests, so to answer the question of granting such rights to artificial intelligence, it is necessary to find out whether the AI can have such interests and whether such interests should be protected by law within the author's moral rights⁴¹.

The moral rights of the author have been enshrined in a number of domestic and international legal acts, including the Berne Convention, which states that regardless of the author's property rights and even after their transfer, he has the right to demand protection of the authorship of the work and to prohibit its distortion in any way, its alteration, or to carry out such humiliating actions that may endanger his honor and reputation⁴². With that norm, the convention defines the author's moral rights to the author's authority and the integrity of the work. The first includes the right to be recognized as the author of a work, which implies a certain social recognition and appreciation⁴³. The second concerns not modifying the work and not using it in a way different from the author's intention⁴⁴.

In our country, part 1 of Article 12 of the Law provides that the moral rights of the author ensure his intellectual and personal ties to the work. The exhaustive list of personal non-property rights of the author includes the rights of authorship, author's name, author's reputation and dignity, publication, revocation. In our opinion, the definition of such rights originally aims to protect the personality of the author and the reflection of his personal characteristics in his work. Therefore, such rights can exist and have meaning only in the case when the legal protection is aimed at the protection of the work created by the human-author as a result of his own independent, creative activity and creative choice, and the author's personality in it.

Perhaps the current view in favor of the recognition of personal non-property rights to the results created by artificial intelligence boils down to the fact that these rights serve a higher public function, taking into account the need to protect the integrity of the work and the public status in general⁴⁵.

However, existing analyzes show that there is still no unified approach to copyright recognition of results created by artificial intelligence. It is difficult to document the simultaneous presence of all copyright conditions in these works. In some cases, they do not meet the requirement of human authorship, and more often, it is not clear whether artificial intelligence can demonstrate creativity and the work be original. Trying to abstract from the idea of creativity and following the approach adopted by Great Britain, the possibility of legal protection of the results created by artificial intelligence can be considered under the concept of "the person who organizes the creation of a work" applied by our legislation. Although the mentioned persons are not considered the authors of the work, their actions aimed at organizing the creation of the work

⁴¹ Supra note 20, p. 322;

⁴² Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works amended on September 28, 1979 available at <<https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283698>>

⁴³ Ciolino DS (1995) Moral Rights and real obligations: a property-law framework for the protection of authors' moral rights. *Tulane L Rev* 69:935–995

⁴⁴ Supra note 21, pp. 319–329;

⁴⁵ Rushton, M. The Moral Rights of Artists: Droit Moral ou Droit Pécuniaire?. *Journal of Cultural Economics* 22, 15–32 (1998). <https://doi.org/10.1023/A:1007454719802>

are subject to legal protection. Moreover, organizing the creation of a work also implies the performance of certain mechanical work, which is also present in the operations of artificial intelligence. The actions of both the programmer, the person providing the original data to the artificial intelligence, and the owner thereof are essentially aimed at taking the necessary measures to create the work. This or that result is born as a result of the combination of these means and the operation of the artificial intelligence algorithm, so the possibility of legal protection of the results created by artificial intelligence under that institution can be made a subject of discussion.

Summarizing, let's note that today artificial intelligence creates such works that, if created by humans, would inevitably be considered copyright works and would be subject to legal protection. They can have certain originality, and often a person himself cannot clarify the steps taken by artificial intelligence in the process of creating such works. Such works cannot fail to receive legal protection, because these results are ultimately created for the purpose of achieving a certain economic benefit, and it is necessary to prevent any illegal encroachment on them by providing legal measures. Under the currently existing regulations, the protection of such works under copyright has much vulnerabilities, so it is necessary to consider the possibility of legal protection of works created by artificial intelligence as objects of intellectual property within the framework of other legal regulations, including those referring to the persons organizing the creation of the work.

ԱՐՓԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՆՌԻՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ – Արհեստական բանականության ստեղծած արդյունքների նկատմամբ հեղինակային իրավունքը – Աշխատանքում քննարկվում են արհեստական բանականության ստեղծած աշխատանքները հեղինակային իրավունքի ներքո պաշտպանելու հնարավորությունը աշխատանքի հեղինակի, պաշտպանունակության պայմանների և պաշտպանության արդյունքում տրամադրվող իրավունքների տեսանկյունից: Այսօր արհեստական բանականությունը ստեղծում է այնպիսի աշխատանքներ, որոնք մարդու կողմից ստեղծված լինելու պարագայում անխուսափելիորեն կհամարվեն հեղինակային ստեղծագործություններ և ենթակա կլինեն իրավական պաշտպանության: Արհեստական բանականության ստեղծած արդյունքների նկատմամբ հեղինակային իրավունքի ճանաչման շուրջ դեռևս միասնական մոտեցում չկա, մինչդեռ այդ հարցի լուծումը կարող է ունենալ տեսական և գործնական կարևոր նշանակություն:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են ընդհանուր փիլիսոփայական, ավանդական-իրավական մեթոդներ: Հետազոտության համար հիմք են ընդունվել ինչպես իրավական աղբյուրներ («Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենք, Բեռնի կոնվենցիա, ՀՀ վճռաբեկ դատարանի, օտարերկրյա դատարանների դիրքորոշումներ), այնպես էլ գիտական աշխատություններ՝ հրատարակված գրքեր, գիտական հոդվածներ և այլն:

Հոդվածում բարձրացվել է իրավական այլ կառուցակարգերի, այդ թվում՝ ստեղծագործության արարումը կազմակերպող անձանց վերաբերյալ իրավակարգավորումների շրջանակներում արհեստական բանականության ստեղծած աշխատանքների իրավական պաշտպանության հնարավորության հարցը:

Բանալի բառեր – *արհեստական բանականություն, հեղինակային իրավունք, հեղինակ, ստեղծագործականություն, ինքնատիպություն, անձնական ոչ գույքային իրավունքներ, ստեղծագործության ստեղծումը կազմակերպող անձինք*

ԱՐՓԻՆԵ ՕԳԱՆԵՏՅԱՆ, ՆՈՒՆԵ ՍՈԳՕՏՅԱՆ – *Авторские права на результаты, созданные искусственным интеллектом.* – В статье рассматривается возможность охраны произведений, созданных искусственным интеллектом, в рамках авторского права с точки зрения самого автора произведения, условия охраны и права, предоставляемые в результате охраны. Сегодня искусственный интеллект создает произведения, которые, в случае их создания людьми, неизбежно считались бы авторскими произведениями и подлежали бы правовой охране. На результаты признания авторских прав, созданные искусственным интеллектом, пока что нет единого подхода, по крайней мере решение этого вопроса может иметь теоретическое и практическое значение. В ходе исследования были использованы общеправовые, традиционно-правовые методы.

Исследование основано как на правовых источниках (Закон об авторском праве и смежных правах, Бернская конвенция, позиции Кассационного суда РА, иностранных судов), так и на научных работах, изданных в книгах, научных статьях и т.д.

В статье рассматривается вопрос об иных правовых конструкциях, в том числе вопрос о лицах, организующих создание произведения, в рамках возможности правовой охраны произведений, созданных искусственным интеллектом.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, авторское право, автор, творчество, оригинальность, личные неимущественные права, лица, организующие создание произведения*

ՄԵՌԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԵՌԱԿԱՆ
ԱՆՁԵՌՆՄԽԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՈՒՂՂՎԱԾ
ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ ՀՀ ՆՈՐ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐՔՈՎ
ՆԱԽԱՏԵՄՎԱԾ ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՆ
ԱՌՆՉՎՈՂ ՄԻ ՇԱՐՔ ՀԱՐՑԵՐ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

Հոդվածը նվիրված է ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքով նախատեսված սեռական ազատության և սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցագործությունների իրավակարգավորումներին առնչվող մի շարք վիճահարույց հարցերի ուսումնասիրությանը: Հոդվածի շրջանակներում համեմատական վերլուծության հիման վրա բացահայտվել են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք կարող են բացասաբար ազդել հանցագործությունների որակյալ գործընթացի վրա՝ խաթարելով իրավակիրառ գործունեության բնականոն ընթացքը: Հոդվածի շրջանակներում կատարվել են օրենսդրության լրանջակմանն ուղղված մի շարք առաջարկություններ: Մասնավորապես նշվել է, որ նոր օրենսդրությամբ միավորվել են բռնաբարության և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հանցակազմերը, սակայն բռնաբարության վտանգավորությունն ավելի բարձր է, քան սեքսուալ բնույթի բռնի այլ գործողություններինը, և դրա առանձին նախատեսման հիմնահարցը բաց է մնում:

Փաստվել է, որ առավել քան տարօրինակ է սեռական հարաբերության նմանակումը՝ որպես սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի դրսևորման առանձնացումը: Սեռական հարաբերության նմանակումը կամ «իմիտացիան» առավել բնորոշ է երեխաներին, երբ վերջիններս փորձում են նմանակել իրենց ծնողների կամ այլ չափահասների սեքսուալ հարաբերությունները: Անդրադարձ է կատարվել նաև ծանրացնող հանգամանքների ոչ հաջող ձևակերպմանը, ինչի արդյունքում՝ քննարկվող հոդվածի իմաստով 12 տարին չլրացած անձը այլևս չի համարվում անօգնական վիճակում գտնվող:

Քննարկվել են «**առանց նրա համաձայնության ողջամիտ համոզմունքի**» ձևակերպման խնդրահարույց տարրերը: Արձանագրվել է, որ կոնվենցիոն նորմերի, ինչպես նաև արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրությամբ նախատեսված հանցատեսակների արհեստական ներմուծումը մեր քրեական օրենսդրության մեջ, առանց դրանք տեղայնացնելու և առանց հաշվի առնելու ազգային օրենսդրության առանձնահատկությունները՝ կարող է ունենալ խիստ բացասական հետևանքներ:

Բանալի բառեր - մարդու սեռական ազատության և անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցատեսակներ, ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքը, բռնաբարություն և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություններ, սեռական հարաբերության նմանակումը կամ սեռական կարիքները բավարարելը, սեռական ներթափանցում, 12 տարին չլրացած անձ, համաձայնության ողջամիտ համոզմունք, մանկական պրոռնոգրաֆիա, գրոմփինգ

Պետք է նշել, որ ՀՀ նոր քրեական օրենսգիրքը բազմաթիվ դիտանկյուններից քայլ առաջ է՝ նախկին քրեական օրենսգրքի համեմատ: Բազմաթիվ ինստիտուտներ ենթարկվել են լրջագույն և արմատական փոփոխությունների, ընդ որում՝ ինչպես իմաստային, այնպես էլ լեզվատրամաբանական և եզրութային առումներով, ինչը, վստահաբար, կարող է հանգեցնել իրավակիրառ պրակտիկայի դյուրինացմանը և հանցագործությունների որակման գործընթացի արդյունավետության բարձրացմանը: Սակայն, ինչպես ցանկացած իրավական ակտ, օրենսդրական կարգավորում կամ մարդկային մտքի յուրաքանչյուր արգասիք, այն հեռու է կատարյալ լինելուց և հետագա շտկումներն ու փոփոխությունները ժամանակի հրամայականն են:

Այս համատեքստում հատկապես խնդրահարույց են թվում քրեական օրենսգրքում ներկայացված մարդու սեռական ազատության և անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցատեսակների օրենսդրական նոր կարգավորումները, որոնք, իմ կարծիքով, կրում են խիստ վիճահարույց բնույթ և մոտ ապագայում ենթակա են խորքային լրամշակման:

ՀՀ-ում հանցավորությանը վերաբերող վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ ինչպես հանցավորությունն ընդհանրապես, այնպես էլ սեռական հանցագործությունները մասնավորապես վերջին տարիներին դրսևորում են աճի միտումներ, ինչը խիստ բացասական և մտահոգիչ գործընթաց է: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ սեռական հանցագործությունները ավանդաբար դասվում են առավել լատենտային հանցատեսակների թվին, ապա պատկերն իրոք ահագնացող է: Սակայն հարկ է փաստել, որ քննարկվող հանցատեսակների աճի միտումների, ընդհանուր հանցավորության կառուցվածքում դրանց տեսակարար կշռի կամ շարժընթացի ուսումնասիրությունը դուրս է սույն հոդվածի շրջանակներից, իսկ վերոնշյալ ընդհանրական դիտարկումն անհրաժեշտ է խնդրի հրատապությունն ընդգծելու առումով:

ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքով անձի սեռական ազատության և սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցատեսակները ենթարկվել են արմատական փոփոխությունների: Նոր իրավակարգավորմամբ մի շարք հանցակազմեր ստացել են այլ ձևակերպումներ, միավորվել են բռնաբարության և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հանցակազմերը, նախատեսվել է նոր հանցակազմ՝ 16 տարին չլրացած անձին սեռական հարաբերություն կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կամ մանկական պոռնոգրաֆիա ստեղծել կամ արտադրել առաջարկելը (գրումինգ)¹: Բռնաբարության և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հանցատեսակների միավորումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ բռնաբարությունը սեքսուալ բնույ-

¹ Տե՛ս ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում տեղ գտած հայեցակարգային մոտեցումների և նոր ինստիտուտների մեկնաբանման ուղեցույց: Եվրոպայի խորհուրդ, Եր., 2022, էջ 287:

թի բռնի գործողության տարատեսակ է²: Սակայն հարկ է փաստել, որ տեսության մեջ նշվել է, որ բռնաբարության վտանգավորությունն ավելի բարձր է, քան սեքսուալ բնույթի բռնի այլ գործողություններինը, քանի որ բռնաբարությունը կարող է կատարվել բացառապես հատուկ սուբյեկտի՝ տղամարդու կողմից, ինչպես նաև կարող է առաջացնել հղիություն, տարբեր սեռավարակներ և այլն: Բռնաբարության բարձր վտանգավորությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ այն կարող է վտանգել կնոջ վերարտադրողական առողջությունը³: Այս համատեքստում հարկ է նշել, որ տուժողի մարմնի մեջ սեռական ներթափանցմամբ զուգորդված սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություններն օժտված են շատ ավելի բարձր հանրային վտանգավորությամբ, և դրանց համար պետք է սահմանվեն քրեաիրավական ներգործության առավել խիստ միջոցներ: Բռնաբարության առանձին հանցակազմից հրաժարումը պետք է դիտարկել որպես առաջադեմ քայլ, քանզի նշված հանցակազմի օրենսդրական սահմանումը, հատուկ սուբյեկտի առկայությունը և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հետ համանման սանկցիաների առկայությունը բռնաբարության առանձին հանցակազմի գոյությունը դարձնում էին աննպատակահարմար, հասկապես՝ հանցագործությունը հանցակցությամբ կատարելիս դրա որակման առնչությամբ առաջացող բազմաթիվ գործնական խնդիրների համատեքստում: Սակայն, հրաժարվելով բռնաբարության առանձին հանցակազմից, օրենսդիրը սահմանել է մի հանցակազմ, որն իր ձևակերպումների անտրամաբանական բնույթով և անորոշությամբ ուղղակի գավեշտալի է թվում:

Այսպես՝ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքում պատասխանատվություն է սահմանվում **սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների համար**: Հոդված 198-ի առաջին մասի համաձայն՝ «Սեռական հարաբերությունը կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողությունները, այդ թվում՝ **սեռական հարաբերության նմանակումը կամ սեռական կարիքները բավարարելը**, որոնք կատարվել են հանցագործությունից տուժած անձի կամքին հակառակ կամ նրա կամքն անտեսելով՝ հանցագործությունից տուժած անձի կամ այլ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով կամ հանցագործությունից տուժած անձի անօգնական վիճակն օգտագործելով՝ պատժվում է ազատազրկմամբ՝ երեքից վեց տարի ժամկետով»: Ինչպես տեսնում ենք՝ այս հանցակազմում միավորվել են ինչպես բռնաբարության, սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների հանցակազմերը, այնպես էլ բռնի կամ անօգնական վիճակն օգտագործելով ֆիզիկական անառակաբարո գործողությունների հանցակազմի կոնկրետ դրսևորումը, քանի որ որպես օբյեկտիվ

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Տե՛ս **Игнатов А.Н.** Особо тяжкие последствия изнасилования // Советская юстиция. 1968. № 10:

կողմի դրսևորում նախատեսվել է նաև սեռական կարիքները բավարարելը: Սակայն անառակաբարո գործողության հիշյալ դրսևորումը իր վտանգավորությամբ և բնույթով էապես զիջում է սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություններին: Ակներև է, որ ներթափանցմամբ զուգորդված սեռական բռնությունն օժտված է ավելի բարձր հանրային վտանգավորությամբ: Օրենսդրորեն պետք է սահմանվեն այն հստակ չափորոշիչները, որոնց հիման վրա հնարավոր կլինի տարբերակել սեռական բնույթի բռնի գործողությունները և բռնությամբ զուգորդված անառակաբարո գործողությունները: Նման իրավակարգավորումը թույլ կտա կենսագործել իրավական որոշակիության սկզբունքը և կնպաստի հանցագործությունների ճիշտ որակմանը: Բանն այն է, որ սեքսուալ գիայում սեքսուալ բնույթի գործողությունների միասնական հասկացություն գոյություն չունի, դրանք կարող են լինել ամենաբազմազան բնույթի, իսկ քրեական օրենսդրության մեջ նման անորոշ հասկացության կիրառումն անընդունելի է⁴:

Առավել քան տարօրինակ է սեռական հարաբերության նմանակումը՝ որպես քննարկվող հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի դրսևորման առանձնացումը: Սեռական հարաբերության նմանակումը կամ «իմիտացիան» առավել բնորոշ է երեխաներին, երբ վերջիններս փորձում են նմանակել իրենց ծնողների կամ այլ չափահասների սեքսուալ հարաբերությունները⁵: Այս սեռական վարքագծի դրսևորման ձևը որևէ աղերս չունի քննարկվող հանցատեսակի հետ, և պատահական, համատեքստից կտրված եզրույթների գործածումը ոչ միայն խախտում է օրենսգրքի ներքին տրամաբանությունը, այլև կարող է լրջագույն դժվարություններ առաջացնել իրավակիրառ գործընթացում: Որպես սեռական հարաբերության նմանակում կարող է հանդես գալ նաև ներթափանցմամբ չզուգորդված միջկոնկքային կոիտուսը⁶, ինչը ևս իր վտանգավորությամբ էապես զիջում է տուժողի մարմնի մեջ ներթափանցմամբ զուգորդված սեռական բռնությանը:

Արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրության ուսումնասիրությունը վկայում է, որ տուժողի մարմնի մեջ ներթափանցմամբ զուգորդված սեռական բռնության համար սահմանվում է առանձին քրեական պատասխանատվություն: Այսպես՝ Ֆրանսիայի քրեական օրենսգրքի (գիրք II «Մարդու դեմ ուղղված հանցանքներ և զանցանքներ», բաժին II «Մարդու դեմ ուղղված ոտնձգություններ», գլուխ II «Անձի ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության դեմ ուղղված ոտնձ-

⁴ Տե՛ս **Է. Կարապետյան**, «Անչափահասների նկատմամբ կատարվող բռնի սեռական հանցագործությունների քրեաիրավական բնութագիրը Հայաստանի Հանրապետությունում»: Թեկ. ատեն. ժր.00.05 – «քրեական իրավունք և կրիմինալոգիա, քրեակատարողական իրավունք» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր., 2019, էջ 9:

⁵ Տե՛ս <https://www.krasotaimedicina.ru/diseases/children/sexualized-behaviour>

⁶ Տե՛ս Уголовное право. Особенная часть / Под ред. В.Н. Петрашева. М., 1999, էջ 93 – 94:

Տե՛ս նաև՝ https://www.investigative.am/images/grakanutyun/Dzernark_1.pdf

գություններ, մաս 3 «Մեռական ագրեսիաների մասին», առաջին պարագրաֆ) հոդված 222 – 23-ը սահմանում է բռնաբարության հասկացությունը՝ որպես ցանկացած **սեռական ներթափանցման** ակտ, ինչ բնույթ էլ որ այն ունենա, որը կատարվել է այլ անձի նկատմամբ՝ ֆիզիկական բռնություն գործադրելու, սպառնալիքի, հարկադրանքի կամ խաբեության միջոցով⁷: Իսպանիայի քրեական օրենսդրությամբ «Մեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններ» վերտառությամբ XIII բաժնի հոդված 179-ը պատասխանատվություն է սահմանում սեռական ագրեսիայի համար, որը կատարվել է օրալ կամ անալ ճանապարհով կամ որոշակի իրերի կամ առարկաների միջոցով տուժողի **մարմին ներթափանցելով**⁸: Նիդերլանդների քրեական օրենսգրքի հոդված 242-ի համաձայն՝ «Անձը, ով բռնություն գործադրելով, բռնություն գործադրելու սպառնալիքով, այլ գործողություններով կամ սպառնալիքներով ստիպում է ուրիշ անձի ենթարկվելու սեռական բռնության, որը ենթադրում է տուժողի մարմնի մեջ **սեռական ճանապարհով ներթափանցում**, մեղավոր է բռնաբարության համար և պատժվում է ոչ ավելի քան տասներկու տարի ժամկետով ազատազրկմամբ կամ հինգերորդ կատեգորիայի տուգանքով»⁹: Անգլիայի օրենսդրության համաձայն՝ բռնաբարություն է համարվում **տուժողի համաձայնության բացակայության պայմաններում սեռական ներթափանցումը**, երբ հանցավորը հաստատապես չի իմացել այդպիսի համաձայնության առկայության մասին¹⁰:

Իրավահամեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առաջադեմ իրավական համակարգ ունեցող մի շարք երկրներում տուժողի մարմնի մեջ սեռական ներթափանցմամբ զուգորդված բռնության տեսակներին տրվում է առավել խիստ քրեաիրավական գնահատական:

Վերոգրյալից ելնելով՝ առաջարկում եմ ՀՀ քրեական օրենսգրքում կատարել փոփոխություն և սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունները սահմանել հետևյալ կերպ՝ «Հոդված ... **Սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունները**

Տուժածի մարմնի մեջ սեռական ներթափանցմամբ զուգորդված սեքսուալ բնույթի գործողությունները, որոնք կատարվել են վերջինիս կամքին հակառակ կամ նրա կամքն անտեսելով՝ հանցագործությունից տուժած անձի կամ այլ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով կամ հանցագործությունից տուժած անձի անօգնական վիճակն օգտագործելով (բացառությամբ 12 տարին չլրացած անձի¹¹) պատժվում է...»:

⁷ Տե՛ս Новый Уголовный кодекс Франции / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Э. Ф. Побегайло. М., 1993:

⁸ Տե՛ս Уголовный кодекс Испании / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой, Ф.М.Решетникова. М., 1998:

⁹ Уголовный кодекс Голландии: 2-е изд. / Под ред. Б.В.Волженкина. СПб., 2001:

¹⁰ Տե՛ս Акт о сексуальных преступлениях, 2003, էջ 42:

¹¹ Այս դեպքը պետք է նախատեսվի որպես առավել ծանրացնող հանգամանք, իսկ

Անհրաժեշտ է սահմանել նաև բռնի անառակաբարո արարքի համար առանձին քրեական պատասխանատվություն: Նման առաջարկ արդեն իսկ կատարվել է հայրենական քրեական իրավունքի տեսության մեջ, և այն կարող է տեղայնացվել քրեական օրենսդրությամբ: Նշվել է, որ բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով, ինչպես նաև տուժողի անօգնական վիճակն օգտագործելով անառակաբարո գործողություններ կարող են կատարվել նաև չափահասների նկատմամբ, մինչդեռ առկա իրավակարգավորման պարագայում այդ արարքներին չի տրվում քրեաիրավական գնահատական: Առաջարկվում է հետևյալ խմբագրությամբ նոր հանցակազմ նախատեսել ՀՀ քրեական օրենսգրքի 18-րդ գլխում. «Մեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններ»՝ «Անառակաբարո արարքի կատարումը, որը չի զուգորդվել տուժողի մարմնի մեջ սեռական ներթափանցմամբ և կատարվել է տուժողի կամ այլ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելով, բռնություն գործադրելու սպառնալիքով կամ տուժողի անօգնական վիճակն օգտագործելով...»¹²:

Ընդ որում, այս հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի դրսևորումների մեջ կարող են ներառվել առկա իրավակարգավորմամբ նախատեսված սեռական հարաբերության նմանակումը կամ սեռական կարիքները բավարարելը:

Հնդված 198-ի 2-րդ մասով սահմանվել են մի շարք նոր ծանրացնող հանգամանքներ: Դրանց մեջ առանձնանում է՝ «Մերձավոր ազգականի կամ զուգընկերոջ կամ նախկին զուգընկերոջ կողմից, ընտանեկան դրությամբ կամ հաշմանդամությամբ պայմանավորված՝ խոցելի վիճակում գտնվող անձի նկատմամբ, նյութական կամ այլ կախվածության մեջ գտնվող անձի նկատմամբ» որակյալ տեսակը: Նշված ծանրացնող հանգամանքն աչքի է ընկնում իր անորոշությամբ, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է **զուգընկերոջը կամ նախկին զուգընկերոջը**: Ինքնին հասկանալի է, որ այս դրույթի նախատեսմամբ փորձ է կատարվել ՀՀ օրենսդրությունը համապատասխանեցնել դեռևս չվավերացված Մտամբույան կոնվենցիայի¹³ դրույթներին: Մակայն ակներև է, որ կոնվենցիոն նորմերի «copy paste»-ը շատ վտանգավոր և անհիմն պրակտիկա է, քանզի առանց դրանք տեղայնացնելու և օրենսդրության համակարգին ինտեգրելու ունենում ենք մի վիճակ, երբ բնութով հոչակող, բնորոշում տվող և քրեաիրավական նորմի կառուցվածքի հետ որևէ առնչություն չունեցող նորմերն արհեստականորեն զետեղվում են քրեական օրենսդրության մեջ: Մասնավորապես՝ օրենսդ-

գործող իրավակարգավորումն անընդունելի է, ինչին կանդրադառնանք հետագա շարադրանքում:

¹² Է. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

¹³ Եվրոպայի Խորհրդի կոնվենցիան Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանեկան բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին: Մտամբույ, 2011: <https://rm.coe.int/168046246d>

րորեն սահմանված չէ «գուզրնկեր» հասկացությունը. ի՞նչ պարբերականությամբ կամ ինտենսիվությամբ անձինք պետք է հանդիպեն կամ սեռական հարաբերություն ունենան, որպեսզի համարվեն գուզրնկերներ, արդյո՞ք մեկ սեռական ակտը, օրինակ մարմնավաճառի հետ, նշված անձանց դարձնում է գուզրնկերներ և այլն: Այս և համաբնույթ բազմաթիվ դիտարկումները գալիս են ապացուցելու, որ նշված նորմը չի կարող կենսունակ համարվել. գործող խմբագրմամբ և օրենսդրության հետագա լրամշակմամբ այս եզրույթները պետք է վերաշարադրվեն կամ տրվի «գուզրնկեր» հասկացության մեկնաբանությունը:

Քննարկվող հանցակազմի առավել ծանրացնող հանգամանքներից հատկապես ուշագրավ է 198-րդ հոդվածի 4-րդ մասը, որը սահմանում է. «Սեռական հարաբերությունը կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողությունները, այդ թվում՝ սեռական հարաբերության նմանակումը կամ սեռական կարիքները բավարարելը, որոնք կատարվել են 12 տարին չլրացած անձի նկատմամբ (...): Նշված նորմն ամբողջությամբ խաթարում է քննարկվող հանցակազմի բնույթն ու կառուցվածքը և հրատապ լրամշակման կարիք ունի: Նախկին իրավակարգավորմամբ՝ անօգնական վիճակում գտնվող անձ էր համարվում նաև 12 տարին չլրացած անձը: Նոր իրավակարգավորմամբ, իմ կարծիքով, տեղի է ունեցել կոպիտ վրիպում, քանզի սույն հոդվածի իմաստով 12 տարին չլրացած անձը այլևս չի համարվում անօգնական վիճակում գտնվող: Այս իմաստով կիրառելի չէ նաև հոդված 3-ի 1-ին մասի կարգավորումը, որը սահմանում է «անօգնական վիճակում գտնվող անձ, որն իր ֆիզիկական կամ հոգեկան վիճակով պայմանավորված ի վիճակի չէ դիմադրություն ցույց տալ կամ ղեկավարել իր արարքը կամ գիտակցել իր նկատմամբ կատարվող արարքի բնույթը, ինչպես նաև 12 տարին չլրացած անձը»: Ստացվում է, որ եթե, օրինակ, չափահաս անձը 10 տարեկան երեխայի համաձայնությամբ վերջինիս հետ սեռական հարաբերություն ունենա, դա չի կարող դիտվել որպես սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություն: Այս բացթողումն անհրաժեշտ է հրատապ շտկել, քանզի այն կարող է անդառնալի հետևանքների հանգեցնել: Հարկ է նշել, որ նոր քրեական օրենսգրքի սկզբնական տարբերակում 12 տարին չլրացած անձը նախատեսված էր անօգնական վիճակում գտնվող անձանց շրջանակում, իսկ հետագա լրամշակմամբ (Կ-23289-11.04.2022-ՊԻ-011/1) այն անհիմն կերպով չի նախատեսվել:

Բանն այն է, որ հոդված 198-ի 5-րդ մասում նշվում է. «**Սույն հոդվածի իմաստով՝** անօգնական վիճակում գտնվող է համարվում հանցավորին դիմադրություն ցույց տալու կամ իր նկատմամբ կատարվող արարքի բնույթը գիտակցելու հնարավորությունից զրկված անձը»: Ստացվում է, որ 12 տարին չլրացած անձն այս հոդվածի իմաստով չի համարվում անօգնական վիճակում գտնվող: Տրամաբանական հարց է ծագում՝ այս պարագայում ո՞րն է **սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություն-**

նը (քրեական իրավունքի տեսության մեջ իսպառ բացակայում է բռնության հասկացությունը՝ կապված անձի տարիքային սահմանի հետ), երբ նշված անձի նկատմամբ սույն հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը կազմող որևէ արարք չի կատարվում: Քննարկվող օրենսդրական անհիմն կարգավորումը լրջագույն դժվարություններ կարող է հարուցել իրավակիրառ պրակտիկայում՝ հնարավորություն ընձեռելով նման «հրեշավոր» արարք կատարած անձանց խուսափելու քրեական պատասխանատվությունից: Վերն առաջարկված սույն հանցակազմի բնորոշման պարագայում՝ որպես ծանրացնող հանգամանք կարող է նախատեսվել «սույն հոդվածի առաջին մասով նախատեսված արարքը 12 տարին չլրացած անձի նկատմամբ կատարելը, պատժվում է...», ինչը շատ ավելի համապարփակ և համեմատաբար անխոցելի իրավակարգավորում է:

Նոր քրեական օրենսգրքի հոդված 199-ի 1-ին մասը սահմանում է. «Սեռական հարաբերությունը կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողությունները, այդ թվում՝ սեռական հարաբերության նմանակումը կամ սեռական կարիքները բավարարելը, որոնք կատարվել են շանտաժի, գույքը ոչնչացնելու, վնասելու կամ վերցնելու սպառնալիքով կամ հանցագործությունից տուժած անձի նյութական կամ այլ կախվածությունն օգտագործելով կամ առանց նրա համաձայնության ողջամիտ համոզմունքի կամ նույն եղանակներով նրան սեռական հարաբերության կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կատարելուն հարկադրելը, եթե բացակայում են սույն օրենսգրքի 188-րդ կամ 189-րդ հոդվածով նախատեսված հանցանքների հատկանիշները (...):»:

Հարկ է նկատել, որ հոդված 198-ի վերլուծությամբ ներկայացված մի շարք նկատառումներ՝ կապված սեռական հարաբերության նմանակման կամ սեռական կարիքները բավարարելու հետ, արդիական են նաև սույն հոդվածի կապակցությամբ, ուստի դրանք կրկին վերլուծելու անհրաժեշտությունը բացակայում է: Նոր օրենսդրությամբ ընդլայնվել է քննարկվող հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշ համարվող արարքների շրջանակը, սեքսուալ բնույթի գործողությունների համատեքստում նշվել է նաև սեռական հարաբերության նմանակման կամ սեռական կարիքների բավարարման մասին, իսկ նախկին իրավակարգավորմամբ սահմանված՝ «այդ թվում՝ համասեռական գործողություններ կատարելուն» ձևակերպումը նոր օրենսգրքում չի օգտագործվել, քանի որ համասեռական գործողությունները ևս սեքսուալ բնույթի գործողություններ են, և դրանց առանձին շեշտադրման անհրաժեշտությունը բացակայում է¹⁴:

Բավականաչափ խնդրահարույց է քննարկվող հանցագործության կատարման նոր եղանակի նախատեսումը: Այսպես՝ բացի նախկին օ-

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում տեղ գտած հայեցակարգային մոտեցումների և նոր ինստիտուտների մեկնաբանման ուղեցույց, էջ 290:

րենսդրությամբ նախատեսված եղանակներից, հողված 199-ով նախատեսված արարքը կարող է կատարվել նաև **«առանց նրա համաձայնության ողջամիտ համոզմունքի»**: Առանց անձի համաձայնության սեռական հարաբերությունները որոշ երկրների քրեական օրենսդրությամբ համարվում են բռնաբարություն: Մասնավորապես, ԱՄՆ օրենսդրությամբ սեռական հանցագործությունները բնորոշվում են որպես սեռական բռնության ցանկացած տեսակ, սեռական հարաբերություններ կամ վարք, որը տեղի է ունենում **առանց տուժողի հստակ համաձայնության**¹⁵: Անգլիական օրենսդրության համաձայն՝ բռնաբարություն է համարվում տուժողի **համաձայնության բացակայության պայմաններում** սեռական ներթափանցումը, երբ հանցավորը հաստատապես չի իմացել այդպիսի համաձայնության առկայության մասին¹⁶: Ուկրաինայի քրեական օրենսգրքի հողված 152-ի համաձայն՝ բռնաբարություն է համարվում...«Սեռական բնույթի գործողություններ կատարելը, որոնք կապված են սեռական օրգանների կամ որևէ այլ առարկայի միջոցով այլ անձի մարմին հեշտոցային, անալ կամ օրալ ներթափանցման հետ **առանց տուժողի կամավոր համաձայնության (բռնաբարություն)**»¹⁷:

Կարծում եմ՝ միանշանակորեն դրական պետք է համարել այն հանգամանքը, որ ՀՀ օրենսդրությամբ՝ առանց տուժած անձի համաձայնության ողջամիտ համոզմունքի սեռական հարաբերությունը չի համարվում սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություն, քանզի նշված արարքի և տուժածի կամ այլ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելով, դրա սպառնալիքով կամ նրա անօգնական վիճակն օգտագործելով սեքսուալ բնույթի գործողությունների վտանգավորության տարբերությունն ակներև է, և որևէ համատեքստում դրանք չպետք է նույնացվեն: Մակայն ինդիքներ կարող են առաջանալ **«համաձայնության ողջամիտ համոզմունք»** ձևակերպման հետ, քանի որ այն բավականաչափ անորոշ է, դժվար է սահմանազատել, թե որ դեպքում է համոզմունքը ողջամիտ, իսկ որ դեպքում՝ ոչ, բացի այդ՝ հարցն ավելի է բարդանում, երբ խոսքը վերաբերում է քննարկվող հանցատեսակին, որը տեղի է ունեցել ամուսինների կամ զուգրնկերների միջև: Բարդ է նկարագրել այն դեպքերը կամ իրավիճակները, երբ անձը պետք է ստանա սեռական հարաբերություն ունենալու համաձայնություն, ինչ ձևով կամ եղանակով պետք է տրվի այդ համաձայնությունը, ինչպես այն պետք է «ամրագրվի» և այլն: Այս և մի շարք համաբնույթ հարցեր մնում են բաց, և դրանք պետք է համապատասխան ձևով մեկնաբանվեն կամ էլ պետք է կատարվի օրենսդրական փոփոխություն՝ քննարկվող հանցակազմն ավելի որոշակի ձևակերպելու համատեքստում: Կարծում եմ՝ արտա-

¹⁵ Տե՛ս <https://www.justice.gov/ovw/sexual-assault>.

¹⁶ Տե՛ս Акт о сексуальных преступлениях, էջ 42:

¹⁷ <https://meget.kiev.ua/kodeks/ugolovniy-kodeks/razdel-1-4/>

սահմանյան երկրների իրավական մշակույթին բնորոշ, օտարածին՝ «**համաձայնության ողջամիտ համոզմունք**» ձևակերպումը պետք է հանել սույն հոդվածի դիսպոզիցիայից, կամ պետք է տալ դրա օրենսդրական հստակ բնորոշումը, ինչը, հաշվի առնելով վերոշարադրյալը, բավականին բարդ կլինի:

ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի հոդված 202-ը պատասխանատվություն է սահմանում գրումինգի համար: Մասնավորապես՝ նշված հոդվածը վերնագրված է՝ «**16 տարին չլրացած անձին սեռական հարաբերություն կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կամ մանկական պոռնոգրաֆիա ստեղծել կամ արտադրել առաջարկելը (գրումինգ)**»: Արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրությամբ գրումինգի համար պատասխանատվություն հիմնականում նախատեսված չէ, և այս համատեքստում քրեորեն պատժելի է միայն երեխայի նկատմամբ սեռական հանցանք կատարելուն օժանդակելը¹⁸: Մակայն որոշ երկրներում, օրինակ՝ Ավստրալիայում¹⁹, Մեծ Բրիտանիայում²⁰, Շվեդիայում, Էստոնիայում²¹ և այլն, այն համարվում է հանցագործություն, ընդ որում՝ այս եզրույթի ներմուծումը հիմնականում կապված է Լանգարոտեի կոնվենցիայի դրույթների կենսագործման հետ²²:

Հոդված 202-ի 1-ին մասը սահմանում է. «Տեղեկատվական կամ հաղորդակցական տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ 18 տարին լրացած անձի կողմից 16 տարին չլրացած անձին հանդիպում առաջարկելը և հանդիպմանն ուղղված գործողություն կատարելը՝ սեռական հարաբերության կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողությունների, այդ թվում՝ սեռական հարաբերության նմանակման կամ սեռական կարիքները բավարարելու կամ մանկական պոռնոգրաֆիա ստեղծելու կամ արտադրելու նպատակով, եթե բացակայում են սույն օրենսգրքի 189-րդ կամ 198-201-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքների հատկանիշները (...):»:

Այս նորամուծությունը տարակուսելի է, քանզի այս հանցատեսակի բացակայության պարագայում նման արարքը կորակվեր որպես ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություն (Հոդված 239. Երեխային պոռնկության կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր կամ առարկաներ պատրաստելու կամ տարածելու հետ կապված գործողություններ կատարելուն հակելը կամ ներգրավելը) կամ 189-րդ կամ 198-201-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքների նախա-

¹⁸ Տե՛ս <https://www.whitelawpllc.com/blog/2022/february/is-grooming-a-crime/>

¹⁹ Տե՛ս <https://www.justice.vic.gov.au/safer-communities/protecting-children-and-families/grooming-offence>

²⁰ Տե՛ս <https://www.abvsolicitors.co.uk/sexual-offences/criminal-accusations-and-charges-of-sexual-grooming/>

²¹ Տե՛ս <http://www.assembly.coe.int/LifeRay/SOC/Pdf/DocsAndDecs/LanzaroteHandbook-RU.pdf>

²² Տե՛ս <https://rm.coe.int/prems-095719-arm-2576-lanzarote-convention-leaflet-a5-web/168097a5d9>

պատրաստություն, որը շատ ավելի խիստ է պատժվում, իսկ այս հատուկ նորմի ներմուծումն այդ վտանգավոր արարքների դեմ քրեաիրավական հարկադրանքի համապատասխան միջոցների կիրառման իրական խոչընդոտ կարող է դառնալ:

Ամենին դեմ չեմ միջազգային տարբեր պայմանագրերով սահմանված պետության պարտավորությունների կատարմանը, այդ նորմերի դրույթների իմպլեմենտացմանը հայրենական օրենսդրությամբ, ավելին այդ պարտավորությունները պետք է պատշաճ կատարվեն, քանզի դա իրավական պետության կերտման հիմնաքարերից է, սակայն այդ ամենը պետք է արվի հաշվենկատ և տրամաբանական կերպով, և եթե որևէ արարքի համար արդեն իսկ ՀՀ քրեական օրենսդրությամբ սահմանված է բավականաչափ խիստ պատասխանատվություն, ապա գուտ եզրութաբանական պատրանք ստեղծելու համար նոր հանցակազմերի նախատեսման կարիք բոլորովին չկա: Ինչպես վերն արդեն նշվեց՝ կոնվենցիոն նորմերի, ինչպես նաև արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրությամբ նախատեսված հանցատեսակների արհեստական ներմուծումը մեր քրեական օրենսդրության մեջ, առանց դրանք տեղայնացնելու և առանց հաշվի առնելու ազգային օրենսդրության առանձնահատկությունները, կարող է ունենալ խիստ բացասական ազդեցություն և հանգեցնել անարդարացի ու անհիմն իրավակարգավորումների նախատեսմանը:

ТИГРАН СИМОНЯН – *Некоторые вопросы касающиеся новых право-регуляций преступлений против «половой неприкосновенности и половой свободы» по новому УК РА.* – Статья посвящена исследованию ряда спорных вопросов, связанных с правовым регулированием преступлений против «Половой свободы и половой неприкосновенности», предусмотренным новым Уголовным кодексом Республики Армения. В рамках статьи на основе сравнительного анализа выявлено множество проблем, способных негативно повлиять на процесс квалификации преступлений, нарушив нормальный ход правоохранительной деятельности. В рамках статьи дан ряд рекомендаций по изменению законодательства. В частности, было отмечено, что преступления изнасилования и насильственных действий сексуального характера объединены новым законодательством, однако опасность изнасилования выше, чем других насильственных действий сексуального характера, и вопрос о его отдельном закреплении остается открытым.

Констатировано, что более чем странно выделять «имитацию полового акта» как проявление объективной стороны преступления насильственных действий сексуального характера. Имитация полового акта чаще всего встречается у детей, когда они пытаются имитировать половые отношения своих родителей или других взрослых. Упоминалось также о неудачной формулировкеотягчающих обстоятельств, вследствие чего лицо, не достигшее 12-летнего возраста по смыслу обсуждаемой статьи, уже не считается находящимся в беспомощном состоянии.

Обсуждены проблемные элементы формулировки «без разумного согласия потерпевшего». Зафиксировано, что искусственное введение в наше уголовное законодательство конвенционных норм, а также преступлений, предусмотренных уголовным законодательством иностранных государств, без их локализации и без

учета особенностей национального законодательства может иметь весьма негативные последствия.

Ключевые слова: преступления против половой свободы и неприкосновенности человека, новый Уголовный кодекс РА, изнасилование и насильственные действия сексуального характера, имитация полового акта или удовлетворение половой потребности, половое проникновение, лицо, не достигшее 12-летнего возраста, уверенность в согласии, детская порнография, груминг

TIGRAN SIMONYAN – *Some Questions Regarding the New Regulations of Crimes Against "sexual inviolability and sexual freedom" by the New Criminal Code of the Republic of Armenia.* – The article is devoted to the study of a number of controversial issues related to the legal regulation of crimes against "Sexual freedom and sexual inviolability" provided by the new Criminal Code of the Republic of Armenia. Within the framework of the article, based on a comparative analysis, many problems have been identified that can negatively affect the process of qualifying crimes, disrupting the normal course of law enforcement activities. Within the framework of the article, a number of recommendations for changing the legislation are given. In particular, it was noted that the crimes of rape and sexual assault are united by the new legislation, but the risk of rape is higher than other sexual assault and the question of its separate fixing remains open.

It is stated that it is more than strange to single out "imitation of sexual intercourse" as a form of the sexual assault. Imitation of sexual intercourse is most common for children when they try to imitate sexual relations of their parents or other adults. Reference was also made to the unfortunate wording of aggravating circumstances, whereby a person who has not reached the age of 12 within the meaning of the article under discussion is no longer considered to be in a helpless state.

The problematic elements of the wording "without the reasonable consent of the victim" are discussed. It has been recorded that the artificial introduction of conventional norms into our criminal legislation, as well as crimes provided for by the criminal legislation of foreign states, without their localization and without taking into account the peculiarities of national legislation, can have very negative consequences.

Keywords: crimes against sexual freedom and inviolability, the new Criminal Code of the Republic of Armenia, rape and sexual violence, imitation of a sexual intercourse or satisfaction of a sexual need, sexual penetration, a person under 12 years of age, consent to sexual activity, child pornography, grooming

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- 1. Արմեն Ասատրյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի դոցենտ, ՀՀ փաստաբանների պալատի նախագահի առաջին տեղակալ
Армен Асатрян – кандидат юридических наук, первый заместитель председателя палаты адвокатов Республики Армения, доцент кафедры теории государства и права и истории ЕГУ
Armen Asatryan – Candidate of Law, Associate Professor of the YSU Chair of History and Theory of State and Law, First Deputy Chairman of The Chamber of Advocates of RA
Էլ. փոստ՝ armen.asatryan@ysu.am
- 2. Սերգեյ Քոչարյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի դոցենտ
Сергей Кочарян – кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права ЕГУ
Sergey Kocharyan – Candidate of Law, Associate Professor (Docent) of the Chair of the Theory and History of State and Law
Էլ. փոստ՝ s.kocharyan@ysu.am
- 3. Տաթևիկ Դավթյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, «One Planet Group» ընկերության իրավական և օրենսդրության համապատասխանության գծով փոխնախագահ
Татевик Давтян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права ЕГУ, Вице-президент по правовым вопросам и комплаенсу «One Planet Group»
Tatevik Davtyan – Candidate of Law, Associate Professor of the Chair of Civil Law YSU, Vice President, Legal and Compliance, «One Planet Group»
Էլ. փոստ՝ t.davtyan@ysu.am
- 4. Արփինե Հովհաննիսյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ
Арпине Оганнесян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права ЕГУ
Arpine Hovhannisyanyan – Candidate of Law, Associate Professor at the Chair of Civil Law, YSU
Էլ. փոստ՝ arpine.hovhannisyanyan@ysu.am
- 5. Մանե Կարապետյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու
Мане Карапетян – кандидат юридических наук
Mane Karapetyan – Candidate of Law
Էլ. փոստ՝ mane.karapetyan@advocates.am

6. **Նունե Պողոսյան** – ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավր
Нуне Погосян – бакалавр юридического факультета ЕГУ
Nune Poghosyan – Bachelor of the Faculty of Law, YSU
7. **Տիգրան Միմոնյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ
քրեական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ
Тигран Симонян – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного
права ЕГУ
Tigran Simonyan – Candidate of Law, Associate Professor of the Chair of Crimi-
nal law, YSU
Էլ. փոստ tsimonyan@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ THEORY OF STATE AND LAW ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

- Արմեն Ասատրյան* – Իրավունքի բացերի լրացման, վերացման հասկացությունը և դրանց հաղթահարման եղանակները 3
- Armen Asatryan* – Понятие заполнения, устранения пробелов в праве и способы их преодоления
- Armen Asatryan* – The Concept of Filling, Eliminating Gaps in Law and Ways to Overcome Them
- Սերգեյ Քոչարյան* – Իրավաօրինականության՝ որպես իրավական օրինականության հիմնարար սկզբունքի բաղադրատարրի համակարգային կառուցվածքը 20
- Sergey Kocharyan* – Системная структура правозаконности как элемента фундаментального принципа правовой законности
- Sergey Kocharyan* – Systemic structure of legality as a fundamental principle of legal legitimacy

ԲՎԱԲԱՅԻՎԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО CIVIL LAW

- Տաթևիկ Դավթյան* – Կողմնորոշվելով իրավական դաշտում. NFT-ի (անփոխարինելի նշանների) վերլուծությունը՝ ըստ ՀՀ օրենսդրության (անգլ.) .. 34
- Tatevik Davtyan* – Ориентируясь в правовом поле: анализ NFT (невозмозаменяемых токенов) в соответствии с законодательством Армении (англ.)
- Tatevik Davtyan* – Navigating the Legal Landscape: An Analysis of NFTs Under Armenian Law
- Արփինե Հովհաննիսյան* – Լրագրողի տեղեկատվության աղբյուրների պաշտպանությունը 53
- Arpine Ovanhannisyen* – Защита журналистских источников информации
- Arpine Hovhannisyen* – The Protection of the Journalist's Sources
- Մանե Կարապետյան* – Աշխատանքային պայմանագրի լուծումը ուսումնադաստիարակչական գործառույթ իրականացնող աշխատողների հետ ... 66
- Мане Карапетян* – Расторжение трудового договора с работниками, выполняющими образовательные функции
- Mane Karapetyan* – Termination of Employment Contract with Employees Carrying out Educational Functions
- Արփինե Հովհաննիսյան, Նունե Պողոսյան* – Արհեստական բանականության ստեղծած արդյունքների նկատմամբ հեղինակային իրավունքը (անգլ.)..... 77
- Arpine Oghannesyen, Nune Poghosyan* – Авторские права на результаты, созданные искусственным интеллектом (англ.)
- Arpine Hovhannisyen, Nune Poghosyan* – Copyright in Artificial Intelligence Generated Results

ՔՐԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW

<i>Տիգրան Միմոնյան</i> – Սեռական ազատության և սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցագործությունների՝ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքով նախատեսված իրավակարգավորումներին առնչվող մի շարք հարցեր.....	88
<i>Тигран Симомян</i> – Некоторые вопросы касающейся новых право-регулирующих преступлений против «половой неприкосновенности и половой свободы» по новому УК РА	
<i>Tigran Simonyan</i> – Some questions regarding the new regulations of crimes against "sexual inviolability and sexual freedom" by the new Criminal Code of the Republic of Armenia	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	100
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Асмик Есаян
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության՝ 19. 07. 2023: